

PERKEMBANGAN GAYA RUPA MUKAAN SENIBINA MASJID BANDAR
DAN MASJID JAJAHAN DI KELANTAN DARUL NAIM

NURUL IZZA BINTI MOHD NOOR

Tesis ini dikemukakan sebagai memenuhi
syarat penganugerahan ijazah
Sarjana Senibina

Fakulti Alam Bina
Universiti Teknologi Malaysia

MEI 2016

Tesis Sarjana (Penyelidikan)

Tesis ini dikemukakan sebagai memenuhi
syarat penganugerahan ijazah
Sarjana Senibina

Istimewa untukNya, ayahanda, bonda, keluarga, penyelia, tunang dan sahabat.

PENGHARGAAN

Bismillah ar-rahman ar-rahim. Alhamdulillah setinggi kesyukuran dipanjatkan kepada Illahi atas limpah dan kasih sayangNya mengurniakan ilmu yang bermanfaat di dunia dan di akhirat sana Insyallah.

Memiliki penyelia utama yang hebat seperti Prof. Madya Dr. Raja Nafida Raja Shahminan adalah satu kurniaan oleh Allah SWT yang tak ternilai sepanjang pengajian sarjana ini. Syukur tak terhingga kepada beliau di atas kritikan, tunjuk ajar dan buah fikiran yang sentiasa menjana minda untuk terus berfikir dan berjuang. Ucapan ini juga ditujukan kepada penyelia kedua saya iaitu Dr. Fawazul Khair Hj Ibrahim yang memberi banyak idea dalam menyelesaikan isu kajian sarjana dengan lebih baik. Moga Allah rahmati dan berkati segala ilmu yang dicurahkan oleh kalian berdua kepada saya. Amin.

Terima kasih diucapkan kepada Majlis Amanah Rakyat (MARA) dan KKTM Pasir Mas, Kelantan yang memberi keizinan kepada saya untuk cuti belajar bagi melunaskan pengajian sarjana ini. Di samping itu, kepada staf Fakulti Alam Bina, KALAM dan SPS (JB dan KL) UTM yang turut sama melancarkan pengajian selama dua tahun ini.

Penghargaan turut dicurahkan kepada kedua ayanda dan bonda yang mendorong saya untuk menyambung pengajian di samping adik beradik dan keluarga tersayang. Tidak dilupa kepada rakan-rakan KALAM '*Post Graduate*', GSJ, Finasafa dan semua sahabat handai yang banyak memberi dorongan dan perkongsian ilmu dari awal hingga ke akhir perjuangan ini.

Akhir kata, moga Allah rahmati anda semua dan kurniakan nikmat yang berganda di atas usaha anda bersama-sama meraih kejayaan pengajian sarjana ini untuk saya. Amin. Hanya Allah yang mampu membalas jasa kalian. Sekian, terima kasih.

ABSTRAK

Senibina masjid di Malaysia telah melalui pelbagai gaya pembinaan sejak dari era sebelum kemerdekaan sehingga selepas kemerdekaan. Antara masjid terawal ialah Masjid Kampung Laut yang merupakan masjid tertua di Malaysia dan terletak di negeri Kelantan. Masjid ini dibina pada abad ke 16 iaitu sebelum era kemerdekaan dan dikategorikan sebagai masjid tradisional. Perkembangan senibina masjid di Kelantan bagaimanapun tidak dapat dikenalpasti kerana tiada kajian yang menyeluruh dijalankan terhadap masjid-masjid di negeri tersebut. Oleh yang demikian, matlamat kajian ini dijalankan adalah bagi mengenalpasti perkembangan senibina masjid-masjid di Kelantan dari segi gaya rupa mukaan. Terdapat empat objektif kajian iaitu untuk mengklasifikasikan gaya rupa senibina masjid di Kelantan mengikut tahun pembinaan; mengkaji komposisi elemen mukaan; mengenalpasti komponen mukaan dan mengkaji perubahan terhadap mukaan masjid kajian sejak awal pembinaan hingga kini. Metodologi kajian kualitatif yang digunakan bagi kajian ini adalah berdasarkan kajian sejarah dan kajian kes 15 buah masjid di Kelantan. Pengumpulan data bagi 15 buah Masjid Bandar dan Masjid Jajahan ini melibatkan empat kaedah iaitu dokumentasi, pemerhatian, imej fotografi dan temubual. Analisis kajian dijalankan ke atas klasifikasi gaya rupa, komposisi elemen, komponen mukaan dan perubahan mukaan masjid. Hasil kajian menemukan empat perkembangan gaya rupa masjid melalui tahun pembinaan iaitu Masjid Tradisional (1850-1890an), Masjid Kolonial (1900-1940an), Masjid Moden (1950-1970an) dan Masjid Pasca Moden (1980-2000an). Setiap komposisi gaya rupa mukaan masjid telah mengalami perubahan dari segi simetri, hierarki, pengulangan dan irama. Manakala elemen pada zon melintang; ruang pada zon menegak dan mukaan dari masjid asal turut mengalami perubahan. Antara faktor yang mempengaruhi perkembangan senibina mukaan masjid di Kelantan adalah dari segi tahun pembinaan masjid; pendekatan senibina luar; kemajuan bahan dan teknologi; penambahan kapasiti jemaah dan rekabentuk yang diselia oleh organisasi dan individu tertentu. Penyelidikan ini diharap dapat dijadikan sebagai rujukan terhadap perkembangan senibina masjid di Kelantan melalui garis masa yang dilakukan. Selain itu, kajian ini juga dapat membantu arkitek mahupun pereka dalam menentukan gaya rupa rekabentuk masjid yang dibina sejak dari awal rekaan, pembinaan dan sehingga selepas proses pengubahsuaian dilakukan.

ABSTRACT

The mosque architecture in Malaysia has been through two phases of construction starting from pre independence until post independence. Masjid Kampung Laut, one of the earliest mosques and the oldest mosque in Malaysia, is located in Kelantan. This pre-independence mosque was built around 16th century and is categorized as a traditional mosque. However, the development of mosques in Kelantan is unrecorded due to the lack of studies on mosques in this region. Therefore, the aim of the study is to identify the development of mosques in Kelantan according to the building style. There are four objectives of this research which are to classify the mosque architectural style in Kelantan based on construction period; to study the composition of façade element; to identify the components of façade and to discover the transformation of the façade starting from early construction until today. The qualitative research methodology was used in this study based on historical study and case study of 15 mosques in Kelantan. The data collection of 15 Masjid Bandar and Masjid Jajahan consists of document, observation, photography images and interviewing. The research analysis comprises of mosque style classification, composition of element, components of façade and transformation of mosque façade. According to the findings, there are four types of development on building styles through construction period which consists of Traditional Mosques (1850-1890s), Colonial Mosques (1900-1940s), Modern Mosques (1950-1970s) and Post Modern Mosques (1980-2000s). Each of mosque composition has been transformed in term of symmetry, hierarchy, repetition and rhythm. While the elements on horizontal zone, spaces in vertical zone and the renovation of mosque façade also changed. The factors which influenced the transformation of mosque facade styles are the mosque construction period; architecture approach, development of technology and materials; the increasing of congregation capacity and the design being supervised by the organization and particular individual. The time lines of mosque architecture development probability will be a part of reference in the future research. Apart from that, this study will guide the architect in mosque design starting from preliminary design, construction and until the renovation process complete.

ISI KANDUNGAN

BAB	TAJUK	MUKA SURAT
	DEKLARASI	ii
	DEDIKASI	iii
	PENGHARGAAN	iv
	ABSTRAK	v
	ABSTRACT	vi
	ISI KANDUNGAN	vii
	SENARAI JADUAL	xiii
	SENARAI GAMBARAJAH	xv
	SENARAI LAMPIRAN	xxvii
1	Pengenalan Kajian	1
	1.0 Pengenalan	1
	1.1 Isu Dan Kenyataan Masalah	3
	1.2 Jurang Kajian	4
	1.3 Matlamat Dan Objektif Kajian	8
	1.4 Hipotesis Kajian	8
	1.5 Persoalan Kajian	9
	1.6 Skop Kajian	9
	1.7 Kepentingan Kajian	10
	1.8 Kajian Literatur	10
	1.9 Metodologi Kajian	11
	1.10 Kekangan Kajian	11

1.11	Kesimpulan Pengenalan Kajian	12
2	ISLAM DAN SENIBINA	13
2.1	Islam dan Senibina Masjid	13
2.2	Teori Kedatangan Islam Ke Tanah Melayu	14
2.3	Masjid	18
2.4	Sejarah Senibina Masjid Awal	20
2.5	Sejarah Senibina Masjid di Malaysia	22
2.6	Perkembangan Senibina Masjid Di Malaysia	23
2.7	Reka Bentuk Senibina Masjid	30
2.8	Fungsi Masjid Awal dan Masjid di Malaysia	30
2.9	Konsep Reka Bentuk Senibina Masjid Awal dan Masjid di Malaysia	32
2.10	Pendekatan Gaya Rupa Senibina Masjid di Malaysia	35
2.11	Kategori Masjid di Malaysia	37
2.12	Komponen Senibina Masjid	39
	2.12.1 Elemen Masjid	39
	2.12.2 Ruang Masjid	41
2.13	Reka Bentuk Senibina Mukaan	43
2.14	Definisi Mukaan	44
	2.14.1 Orientasi Senibina Mukaan	44
2.15	Komposisi Mukaan Bangunan dan Prinsip Reka Bentuk	45
	2.15.1 Komposisi Mukaan	45
	2.15.2 Prinsip Rekabentuk	47
2.16	Komponen Mukaan Bangunan dan Masjid	50
	2.16.1 Komponen Mukaan Bangunan	50
	2.16.2 Komponen Mukaan Masjid	54
2.17	Rupa Bentuk Mukaan	54
	2.17.1 Perubahan dengan Penambahan	55
	2.17.2 Perubahan dengan Pengurangan	55
2.18	Kesimpulan	56

3	SEJARAH NEGERI KELANTAN	58
3.1	Asal Usul Negeri Kelantan	58
3.2	Sejarah Kedatangan Islam Ke Negeri Kelantan	60
3.3	Sejarah Kesultanan Negeri Kelantan	61
3.3.1	Kerajaan Ulu Kelantan	62
3.3.2	Kerajaan Jembal	63
3.3.3	Kerajaan Kota Lama / Kota Bharu	64
3.4	Sejarah Penaklukan Jepun di Kelantan	68
3.5	Fakta Geografi Negeri Kelantan	70
3.6	Kesimpulan	73
4	METODOLOGI KAJIAN	75
4.1	Metodologi Kajian	75
4.1.1	Kajian Literatur	76
4.1.2	Kajian Kes	76
4.2	Kaedah Pengumpulan Data	77
4.2.1	Dokumentasi	78
4.2.2	Pemerhatian	79
4.2.3	Fotografi	80
4.2.4	Temubual	81
4.3	Kaedah Analisis Data	81
4.3.1	Pengklasifikasian Gaya Rupa Mukaan Masjid Kajian Mengikut Tahun Pembinaan	82
4.3.2	Komposisi Mukaan Masjid Kajian	83
4.3.3	Komponen Mukaan Masjid Kajian	83
4.3.4	Perubahan Mukaan Masjid Kajian	84
4.5	Kesimpulan	85
5	KAJIAN KES MASJID	87
5.1	Senibina Masjid Awal di Negeri Kelantan	87
5.1.2	Sejarah Masjid Kampung Laut, Kelantan	89
5.1.3	Penaung Masjid Kampung Laut	92
5.1.4	Lakaran Asal Masjid Kampung Laut, Kelantan	92

5.2	Masjid-masjid di Negeri Kelantan	97
5.2.1	Masjid Negeri	97
5.2.2	Masjid Bandar	98
5.2.3	Masjid Jajahan	100
5.2.4	Masjid Mukim	101
5.3	Faktor Pemilihan Lokasi Kajian dan Masjid Kajian	102
5.4	Kajian Kes : Masjid Bandar dan Jajahan di Kelantan	104
5.5	Masjid Bandar	105
5.5.1	Masjid Langgar, Kota Bharu	105
5.5.2	Masjid Al-Sultan Ismail Petra, Kota Bharu	109
5.5.3	Masjid Telipot, Kota Bharu	112
5.5.4	Masjid Kampung Sireh, Kota Bharu	115
5.5.5	Masjid As-Salam, Kota Bharu	118
5.5.6	Masjid Guchil, Kuala Krai	121
5.6	Masjid Jajahan	124
5.6.1	Masjid Sultan Yahya Petra, Machang	125
5.6.2	Masjid Ismail Petra, Tanah Merah	128
5.6.3	Masjid Pasir Mas	131
5.6.4	Masjid Ismaili, Tumpat	134
5.6.5	Masjid Ibrahim, Pasir Puteh	137
5.6.6	Masjid Jeli	141
5.6.7	Masjid Tengku Muhammad Faris Petra, Kuala Krai	144
5.6.8	Masjid Tengku Muhammad Faiz Petra, Gua Musang	147
5.6.9	Masjid Mahmudi, Bachok	149
5.7	Kesimpulan	152
6	ANALISIS DATA DAN PENEMUAN KAJIAN	158
6.1	Analisis Klasifikasi Gaya Rupa Mukaan Senibina Masjid Kajian	158
6.1.1	Penemuan Kajian Klasifikasi Gaya Rupa Mukaan Senibina Masjid Kajian	159
6.2	Analisis Komposisi Elemen Mukaan Senibina Masjid Kajian	168

6.2.1	Penemuan Kajian Komposisi Elemen Mukaan Senibina Masjid Tradisional	168
6.2.2	Penemuan Kajian Komposisi Elemen Mukaan Senibina Masjid Kolonial	172
6.2.3	Penemuan Kajian Komposisi Elemen Mukaan Senibina Masjid Moden	175
6.2.4	Penemuan Kajian Komposisi Elemen Mukaan Senibina Masjid Pasca Moden	178
6.3	Analisis Komponen Mukaan Senibina Masjid Kajian	182
6.3.1	Penemuan Kajian Komponen Mukaan Senibina Masjid Tradisional	183
6.3.2	Penemuan Kajian Komponen Mukaan Senibina Masjid Kolonial	188
6.3.3	Penemuan Kajian Komponen Mukaan Senibina Masjid Moden	195
6.3.4	Penemuan Kajian Komponen Mukaan Senibina Masjid Pasca Moden	201
6.4	Analisis Perubahan Mukaan Senibina Masjid Kajian	209
6.4.1	Penemuan Kajian Perubahan Mukaan Senibina Masjid Tradisional	209
6.4.2	Penemuan Kajian Perubahan Mukaan Senibina Masjid Kolonial	213
6.4.3	Penemuan Kajian Perubahan Mukaan Senibina Masjid Moden	218
6.4.4	Penemuan Kajian Perubahan Mukaan Senibina Masjid Pasca Moden	223
6.5	Kesimpulan	227
6.5.1	Mukaan Senibina Masjid Tradisional	227
6.5.2	Mukaan Senibina Masjid Kolonial	228
6.5.3	Mukaan Senibina Masjid Moden	229
6.5.4	Mukaan Senibina Masjid Pasca Moden	230

7	KESIMPULAN KAJIAN DAN CADANGAN KAJIAN	234
7.1	Pengenalan	234
7.2	Kesimpulan Kajian	235
7.3	Perbandingan Rekabentuk Masjid Kampung Laut dan Masjid Kajian	238
7.4	Persamaan dan Perbezaan Antara Masjid Kajian	240
7.5	Faktor-faktor yang Mempengaruhi Perkembangan Gaya Rupa Senibina Mukaan Masjid Kajian	241
7.6	Cadangan Kajian	243
	RUJUKAN	246
	Lampiran A	253
	Lampiran B	268
	Lampiran C	283

SENARAI JADUAL

NO. JADUAL	TAJUK	MUKA SURAT
1.1	Jurang Kajian Berdasarkan Kajian Literatur	6
2.1	Perkembangan Senibina Masjid di Malaysia	29
3.1	Bancian taburan penduduk di negeri Kelantan (Jabatan Perangkaan Malaysia, 2010).	71
3.2	Pembahagian mukim-mukim mengikut jajahan di Kelantan (Jabatan Perangkaan Malaysia, 2010)	71
5.1	Pecahan masjid berdasarkan kategori masjid di Kelantan (MAIK, 2014)	97
5.2	Pembahagian Masjid Bandar mengikut Jajahan di Kelantan (MAIK, 2014)	104
5.3	Pelan dan Mukaan Masjid Bandar dan Masjid Jajahan di Kelantan Darul Naim	154
6.1	Klasifikasi Mukaan Senibina Masjid Bandar Dan Masjid Jajahan	163
6.2	Analisis dan Penemuan Kajian Klasifikasi Gaya Rupa Mukaan Senibina Masjid Bandar Dan Masjid Jajahan Di Kelantan Darul Naim.	164
6.3	Analisis Dan Penemuan Kajian Komposisi Elemen Mukaan Masjid Tradisional	171
6.4	Analisis Dan Penemuan Kajian Komposisi Elemen Mukaan Masjid Kolonial	174
6.5	Analisis Dan Penemuan Kajian Komposisi Elemen Mukaan Masjid Moden	177

6.6	Analisis Dan Penemuan Kajian Komposisi Elemen Mukaan Masjid Pasca Moden	180
6.7	Analisa dan Penemuan Kajian Komponen Mukaan Masjid Tradisional	187
6.8	Analisa dan Penemuan Kajian Komponen Mukaan Masjid Kolonial	193
6.9	Analisa dan Penemuan Kajian Komponen Mukaan Masjid Moden	199
6.10	Analisa dan Penemuan Kajian Komponen Mukaan Masjid Pasca Moden	206
6.11	Analisa dan Penemuan Kajian Perubahan Mukaan Masjid Tradisional	212
6.12	Analisa dan Penemuan Kajian Perubahan Mukaan Masjid Kolonial	216
6.13	Analisa dan Penemuan Kajian Perubahan Mukaan Masjid Moden	221
6.14	Analisa dan Penemuan Kajian Perubahan Mukaan Masjid Pasca Moden	225
6.15	Kesimpulan Perkembangan Mukaan Senibina Masjid Bandar dan Masjid Jajahan di Kelantan	232

SENARAI GAMBARAJAH

NO. RAJAH	TAJUK	MUKA SURAT
2.1	Masjidil Haram (http://piyor.blogspot.com)	20
2.2	Masjid Al- Aqsa (http://zharifalimin.blogspot.com)	21
2.3	Masjid Quba' (http://flickrhivemind.net)	21
2.4	Masjid Nabawi (https://www.flickr.com)	22
2.5	Masjid Qiblatain (http://flickrhivemind.net)	22
2.6	Masjid Kampung Tuan (a) dan Masjid Kampung Raja (b) (http://dome.mit.edu , http://alamiterengganuku.blogspot.com)	24
2.7	Masjid Tengkeri (a) dan Masjid Kampung Keling (b). (http://www.tourmalaysia.com , https://commons.wikimedia.org).	25
2.8	Contoh Masjid Kolonial iaitu Masjid Abidin, Terengganu (a) dan Masjid Muhammadi, Kelantan (b). (www.visit-terengganu.net , www.holidaygogogo.com)	26
2.9	Masjid Sultan Abu Bakar, Johor (a) dan Masjid Sultan Sulaiman, Selangor (b). (www.grandsentosahotel.com , https://www.flickr.com).	26
2.10	Masjid Negeri Sembilan (a) dan Masjid Wilayah Persekutuan Kuala Lumpur (b). (an-urb.deviantart.com , wikimapia.org).	28
2.11	Ruang masjid pada zaman Rasulullah SAW (http://mosquesynergicspaces.blogspot.com).	31
2.12	Lakaran Masjid Awal yang bertemakan konsep ' <i>hypostyle</i> ' (Mastor Surat, 2011).	33

2.13	Perbezaan konsep yang ketara pada rekabentuk masjid warisan Kampung Laut (a) dan masjid kolonial Sultan Abu Bakar (b) (KALAM, UTM).	34
2.14	Pendekatan senibina Vernakular pada Masjid Kg. Laut, Kelantan (a) dan Masjid Tinggi Bagan Serai, Perak (b). (ahmadiahtuantabal.wordpress.com dan www.panoramio.com).	36
2.15	Pendekatan Kolonial pada Masjid Zahir, Kedah (a) dan Masjid Sultan Abu Bakar, Johor (b). (www.beautifulmosque.com dan www.flickr.com).	36
2.16	Pendekatan Moden pada Masjid Negara, Kuala Lumpur (a) dan Masjid Wilayah Persekutuan Kuala Lumpur (b)(en.wikipedia.org dan www.fototeacher.com)	37
2.17	Komponen elemen dan ruang pada masjid awal zaman Rasulullah SAW (http://mosquesynergicspaces.blogspot.com/favicon.ico).	43
2.18	Perkadaran bentuk berdasarkan skala urban, skala binaan bangunan dan skala elemen bangunan (Alice Sabrina Ismail, 2007).	46
2.19	Komposisi paksi pada bangunan (Bunga Megawati <i>et al</i> , 2011).	48
2.20	Komposisi simetri pada reka bentuk bangunan (Augustinus Madyana Putra, 2011).	48
2.21	Elemen hierarki pada bangunan (Bachtiar Fauzy <i>et al</i> , 2013).	49
2.22	Perubahan yang dilakukan pada bentuk bangunan (Utami <i>et al</i> , 2013)	50
2.23	Pembahagian mukaan pada Masjid Salman ITB, Indonesia (Utami <i>et al</i> , 2013).	51
2.24	Perubahan dengan penambahan (Utami <i>et al</i> , 2013).	55
2.25	Perubahan dengan pengurangan (Utami <i>et al</i> , 2013).	55
3.1	Sultan Muhammad IV (a) dan Sultan Ismail (b) (http://ms.wikipedia.org)	65
3.2	Sultan Ibrahim (a) dan Sultan Yahya Petra (b) (http://freepages.genealogy.rootsweb.ancestry.com , www.pinterest.com)	65
3.3	Sultan Ismail Petra (a) dan Sultan Muhammad V (b) (http://ms.wikipedia.org , www.saifulnang.net).	66

3.4	Salasilah Kesultanan Kelantan mengikut kawasan pemerintahan iaitu di Ulu Kelantan, Jembal dan Kota Lama / Kota Bharu	67
3.5	Penaklukan tentera Jepun menerusi strategi amfibi (a) dan menunggang basikal di Kelantan (b) (Muzium Kelantan, 2015).	69
3.6	Pihak Jepun menyerah kalah kepada pihak British (a,b) dan notis kekalahan Jepun kepada penduduk Tanah Melayu (c). (arkib negara, www.wikipedia.com , www.kosmos.com.my).	69
3.7	Peta negeri Kelantan menunjukkan 10 buah jajahan (Jabatan Perangkaan Malaysia, 2010)	72
4.1	Rekabentuk Metodologi Kajian	86
5.1	Kedudukan tapak asal Masjid Kampung Laut di pinggir Sungai Kelantan (a) dan keadaan masjid setelah banjir besar pada tahun 1966 (b) (Arkib Yusof Rawa, http://abeadi.blogspot.com/ , panduan.percuma.info).	88
5.2	Masjid Kampung Laut dipindahkan ke Nilam Puri pada tahun 1967. (http://tabutjawi.blogspot.com/ , panduan.percuma.info , http://pondokrahmat.blogspot.com/)	88
5.3	Masjid Kampung Laut sewaktu di awal (Zahar Atan <i>et al</i> , 1976).	93
5.4	Peringkat kedua pembinaan Masjid Kampung Laut (1837-1886) (Zahar Atan <i>et al</i> , 1976).	93
5.5	Peringkat ketiga pembinaan Masjid Kampung Laut (1886-1889) (Zahar Atan <i>et al</i> , 1976).	94
5.6	Peringkat keempat pembinaan Masjid Kampung Laut (1890-1900). (Zahar Atan <i>et al</i> , 1976).	94
5.7	Peringkat kelima pembinaan Masjid Kampung Laut (1900-1968). (Zahar Atan <i>et al</i> , 1976).	94
5.8	Keratan rentas bagi Masjid Kampung Laut (Zahar Atan <i>et al</i> , 1976).	95
5.9	Pelan lantai Masjid Kampung Laut, Kelantan (Zahar Atan <i>et al</i> , 1976)	95
5.10	Pandangan kiblat Masjid Kampung Laut (Zahar Atan <i>et al</i> , 1976).	95
5.11	Pandangan barat daya Masjid Kampung Laut, Kelantan (Zahar Atan <i>et al</i> , 1976).	96

5.12	Pandangan timur laut Masjid Kampung Laut, Kelantan (Zahar Atan <i>et al</i> , 1976).	96
5.13	Pandangan tenggara Masjid Kampung Laut, Kelantan (Zahar Atan <i>et al</i> , 1976).	96
5.14	Masjid Muhammadi merupakan Masjid Negeri Kelantan	98
5.15	Masjid Bandar di Kelantan iaitu Masjid Langgar (a), Masjid As-Salam (b), Masjid Al-Sultan Ismail Petra (c), Masjid Kampung Sireh (d), Masjid Telipot (e) dan Masjid Guchil (f).	99
5.16	Masjid Jajahan di Kelantan iaitu Masjid Ibrahim (a), Masjid Ismail Petra (b), Masjid Ismaili (c), Masjid Mahmudi (d), Masjid Jeli (e), Masjid Pasir Mas (f), Masjid Sultan Yahya Petra (g), Masjid Tengku Muhammad Faiz Petra (h) dan Masjid Tengku Muhammad Faris Petra (i).	101
5.17	Contoh Masjid Mukim di Kelantan iaitu Masjid Ar-Rahman (a), Masjid Pulau Chondong (b), Masjid Brunei (c), Masjid Ayesya (d), Masjid Jubli Perak Sultan Ismail Petra (e) dan Masjid Ismaili (f) . (come2kelantan. my, www.utusan.my, www.photomalaysia. com, pasirpekan11.blogspot.com, dikelantan.com, bm.therakyatpost.com)	102
5.18	Kedudukan Masjid Bandar dalam Negeri Kelantan	105
5.19	Lukisan terukur Masjid Langgar yang asal oleh pelajar UTM menunjukkan pelan lantai (a), muka kiblat (b), muka tenggara (c), muka timur laut (d) dan muka barat daya (e). (Marsiti Ahmad <i>et al</i> , 1977).	107
5.20	Lukisan bangunan asal dan baru bagi Masjid Langgar menunjukkan pelan lantai (a), muka kiblat (b), muka tenggara (c), muka timur laut (d) dan muka barat daya (e) (Nurul Izza, 2015).	108
5.21	Gabungan muka masjid asal dan baru (a), pintu masuk melalui muka tenggara (b) dan muka asar timur laut (c).	108
5.22	Antara komponen muka masjid iaitu pintu kayu (a), tingkap kayu (b), dinding panel kembang (c), pemeleh pada bumbung (d), ruang mihrab yang dibuka (e), ornamen motif flora dan geometri (f).	109
5.23	Lukisan Masjid Al-Sultan Ismail Petra menunjukkan pelan lantai (a), muka kiblat (b), muka tenggara (c), muka timur laut (d) dan muka barat daya (e). (Nurul Izza, 2015).	111

- 5.24 Gambar menunjukkan mukaan kiblat masjid (a), mukaan tenggara (b), mukaan timur laut (c), mukaan barat daya (d), komponen gerbang (e), pintu kayu dengan ornamen geometri (f) dan menara masjid (g). 111
- 5.25 Lukisan bangunan bagi Masjid Telipot menunjukkan pelan lantai (a), mukaan kiblat masjid (b), mukaan tenggara (c), mukaan timur laut (d) dan mukaan barat daya (e). (Nurul Izza, 2015). 113
- 5.26 Pertambahan ruang dan komponen pada Masjid Telipot pada pelan lantai (a), mukaan kiblat masjid (b), mukaan tenggara (c), mukaan timur laut (d) dan mukaan barat daya (e), (Nurul Izza, 2015). 114
- 5.27 Gambar menunjukkan mukaan barat (a), mukaan kiblat (b), elemen pintu dan tingkap bentuk bebawang (c), kubah bebawang (d) dan menara tambahan pada bahagian kiblat (e). 115
- 5.28 Lukisan bangunan asal bagi Masjid Kampung Sireh menunjukkan pelan lantai (a), mukaan kiblat masjid (b), mukaan tenggara (c), mukaan timur laut (d) dan mukaan barat daya (e). (Nurul Izza, 2015). 116
- 5.29 Lukisan bangunan asal bagi Masjid Kampung Sireh menunjukkan pelan lantai (a), mukaan kiblat masjid (b), mukaan tenggara (c), mukaan timur laut (d) dan mukaan barat daya (e). (Nurul Izza, 2015). 117
- 5.30 Gambar Masjid Kampung Sireh menunjukkan mukaan kiblat masjid (a), mukaan tenggara (b), mukaan timur laut (c), mukaan barat daya (d), menara masjid (e), gerbang bentuk bebawang (f) dan tingkap bentuk bebawang (g). 118
- 5.31 Lukisan bangunan asal bagi Masjid As-Salam menunjukkan pelan lantai (a), mukaan kiblat masjid (b), mukaan tenggara (c), mukaan timur laut (d) dan mukaan barat daya (e). (Nurul Izza, 2015). 119
- 5.32 Lukisan bangunan tambahan bagi Masjid As-Salam menunjukkan pelan lantai (a), mukaan kiblat masjid (b), mukaan tenggara (c), mukaan timur laut (d) dan mukaan barat daya (e). (Nurul Izza, 2015). 120
- 5.33 Gambar menunjukkan Masjid As-Salam dari pandangan mukaan kiblat masjid (a), mukaan barat daya (b), mukaan timur laut (c), menara masjid (d), gerbang bentuk 'ogee'(e) dan pintu masuk masjid (f). 121

- 5.34 Masjid Guchil yang asal sebelum dirobohkan dan dibina dengan masjid yang baru di tapak asal. (<http://garam.sicho.blogspot.com>, <http://masjidguchil.e-maik.my>). 121
- 5.35 Lukisan Masjid Guchil menunjukkan pelan lantai (a), muksaan kiblat masjid (b), muksaan tenggara (c), muksaan timur laut (d) dan muksaan barat daya (e). (Nurul Izza, 2015). 123
- 5.36 Gambar Masjid Guchil menunjukkan muksaan kiblat masjid (a), muksaan tenggara (b), muksaan timur laut (c), muksaan barat daya (d), persamaan bentuk tingkap dan pintu (e), menara masjid (f) dan gerbang bentuk segitiga (g) 123
- 5.37 Kedudukan Masjid Jajahan di Negeri Kelantan 124
- 5.38 Lukisan bangunan asal Masjid Sultan Yahya Petra menunjukkan pelan lantai (a), muksaan kiblat masjid (b), muksaan tenggara (c), muksaan timur laut (d) dan muksaan barat daya (e). (Nurul Izza, 2015). 126
- 5.39 Lukisan bangunan yang di tambah pada Masjid Sultan Yahya Petra menunjukkan pelan lantai (a), muksaan kiblat masjid (b), muksaan tenggara (c), muksaan timur laut (d) dan muksaan barat daya (e) 127
- 5.40 Gambar Masjid Sultan Yahya Petra menunjukkan muksaan kiblat masjid (a), muksaan timur laut (b), muksaan barat daya (c), bumbung separa bulatan (d) dan elemen lubang udara yang diterapkan pada muksaan (e). 128
- 5.41 Lukisan bangunan asal Masjid Ismail Petra menunjukkan pelan lantai (a), muksaan kiblat masjid (b), muksaan tenggara (c), muksaan timur laut (d) dan muksaan barat daya (e). (Nurul Izza, 2015). 129
- 5.42 Lukisan bangunan tambahan Masjid Ismail Petra menunjukkan pelan lantai (a), muksaan kiblat masjid (b), muksaan tenggara (c), muksaan timur laut (d) dan muksaan barat daya (e). (Nurul Izza, 2015). 130
- 5.43 Gambar Masjid Ismail Petra menunjukkan muksaan kiblat masjid (a), muksaan tenggara (b), muksaan timur laut (c), elemen tingkap berwarna (d), rekabentuk mihrab (e) dan lubang udara masjid (f). 131
- 5.44 Lukisan bangunan asal Masjid Pasir Mas menunjukkan pelan lantai (a), muksaan kiblat masjid (b), muksaan tenggara (c), muksaan timur laut (d) dan muksaan barat daya (e). 132

- 5.45 Lukisan bangunan yang ditambah pada Masjid Pasir Mas menunjukkan pelan lantai (a), mukaan kiblat masjid (b), mukaan tenggara (c), mukaan timur laut (d) dan mukaan barat daya (e). (Nurul Izza, 2015). 133
- 5.46 Gambar Masjid Pasir Mas menunjukkan mukaan kiblat masjid (a), mukaan tenggara (b), mukaan timur laut (c), mukaan barat daya (d), gerbang dan pintu asal masjid (e) dan tingkap asal masjid (f). 134
- 5.47 Lukisan bangunan asal Masjid Ismaili menunjukkan pelan lantai (a), mukaan kiblat masjid (b), mukaan tenggara (c), mukaan timur laut (d) dan mukaan barat daya (e). (Nurul Izza, 2015). 136
- 5.48 Lukisan bangunan tambahan Masjid Ismaili menunjukkan pelan lantai (a), mukaan kiblat masjid (b), mukaan tenggara (c), mukaan timur laut (d) dan mukaan barat daya (e). (Nurul Izza, 2015). 136
- 5.49 Gambar Masjid Ismaili menunjukkan mukaan kiblat masjid (a), mukaan timur laut (b), mukaan barat daya (c), dinding cucur atap bentuk separa bulatan (d), elemen topang bumbung (e) dan bentuk tingkap yang menyerupai pintu (f). 137
- 5.50 Lukisan bangunan asal Masjid Ibrahimy menunjukkan pelan lantai (a), mukaan kiblat masjid (b), mukaan tenggara (c), mukaan timur laut (d) dan mukaan barat daya (e). (Nurul Izza, 2015). 139
- 5.51 Lukisan bangunan tambahan Masjid Ibrahimy menunjukkan pelan lantai (a), mukaan timur laut (b), mukaan barat daya (c), mukaan kiblat masjid (d) dan mukaan tenggara (e). (Nurul Izza, 2015). 140
- 5.52 Gambar Masjid Ibrahimy menunjukkan mukaan kiblat masjid (a), mukaan tenggara (b), mukaan timur laut (c), mukaan barat daya (d), mihrab (e), gerbang pintu (f), gerbang pada anjung (g), ornamen pada tiang (h) dan tangga ke menara pada ruang mihrab (i) 141
- 5.53 Lukisan bangunan Masjid Jeli menunjukkan pelan lantai (a), mukaan kiblat masjid (b), mukaan tenggara (c), mukaan timur laut (d) dan mukaan barat daya (e). (Nurul Izza, 2015). 142
- 5.54 Lukisan bangunan tambahan pada Masjid Jeli menunjukkan pelan lantai (a), mukaan kiblat masjid (b), mukaan tenggara (c), mukaan timur laut (d) dan mukaan barat daya (e). (Nurul Izza, 2015). 143

5.55	Gambar Masjid Jeli menunjukkan mukaan kiblat masjid (a), mukaan tenggara (b), mukaan timur laut (c), mukaan barat daya (d), elemen kubah yang dominan (e) dan bentuk pintu yang menyamai tingkap (f,g).	143
5.56	Lukisan bangunan asal Masjid Tengku Muhammad Faris Petra menunjukkan pelan lantai (a), mukaan kiblat masjid (b), mukaan tenggara (c), mukaan timur laut (d) dan mukaan barat daya (e).(Nurul Izza, 2015).	145
5.57	Lukisan bangunan tambahan pada Masjid Tengku Muhammad Faris Petra menunjukkan pelan lantai (a), mukaan timur laut (b), mukaan barat daya (c), mukaan kiblat (d) dan mukaan tenggara (e). (Nurul Izza, 2015).	146
5.58	Gambar Masjid Tengku Muhammad Faris Petra menunjukkan mukaan kiblat masjid (a), mukaan tenggara (b), mukaan timur laut (c), mukaan barat daya (d), ruang kolah masjid (e), beduk asal (f) dan ruang solat asal (g).	147
5.59	Lukisan bangunan Masjid Tengku Muhammad Faiz Petra menunjukkan pelan lantai (a), mukaan kiblat masjid (b), mukaan tenggara (c), mukaan timur laut (d) dan mukaan barat daya (e).(Nurul Izza, 2015).	148
5.60	Gambar Masjid Tengku Muhammad Faiz Petra menunjukkan mukaan kiblat masjid (a), mukaan tenggara (b), mukaan timur laut (c), mukaan barat daya (d), elemen gerbang dan ornamen (e), lubang udara pada bahagian tangga masjid (f) dan kolah masjid yang berada di bahagian tenggara (g).	149
5.61	Lukisan bangunan asal Masjid Mahmudi menunjukkan pelan lantai (a), mukaan kiblat masjid (b), mukaan tenggara (c), mukaan timur laut (d) dan mukaan barat daya (e).(Nurul Izza, 2015).	150
5.62	Lukisan bangunan tambahan pada Masjid Mahmudi menunjukkan pelan lantai (a), mukaan kiblat masjid (b), mukaan tenggara (c), mukaan timur laut (d) dan mukaan barat daya (e).(Nurul Izza, 2015).	151
5.63	Gambar Masjid Mahmudi menunjukkan mukaan kiblat masjid (a), mukaan tenggara (b), mukaan timur laut (c), mukaan barat daya (d), menara asal (e), tiang klasik <i>Corinthian</i> (f), pintu masuk asal (g), gerbang masjid (h), dan mihrab asal masjid (i).	152
6.1	Masjid dengan gaya rupa Tradisional iaitu Masjid Langgar	160
6.2	Gaya rupa Masjid Kolonial dengan pengaruh senibina tempatan (a) dan senibina luar (b).	161

6.3	Gaya rupa Masjid Moden pada Masjid Ismaili (a) dan Masjid Telipot (b).	162
6.4	Masjid Tengku Muhammad Faiz Petra (a) dan Masjid Al-Sultan Ismail Petra (b) merupakan masjid dengan gaya rupa Pasca Moden.	163
6.5	Garis masa (<i>timeline</i>) bagi klasifikasi gaya rupa muka senibina Masjid Bandar dan Masjid Jajahan di Kelantan	167
6.6	Komposisi paksi dan simetri pada pelan lantai Masjid Tradisional	169
6.7	Elemen bumbung yang paling menonjol pada muka Masjid Tradisional	169
6.8	Pengulangan elemen pintu (a) dan tingkap (b) yang berlainan saiz dan memiliki ornamen motif gunung pada bahagian bukaan gerbang (c).	170
6.9	Komposisi paksi dan simetri Masjid Pasir Mas pada pelan lantai (a) menghasilkan muka simetri pada kiblat (b) dan asimetri pada barat daya (c)	172
6.10	Saiz menara yang tinggi dan besar menjadikan ia elemen yang menonjol pada Masjid Kolonial.	173
6.11	Pengulangan elemen berirama pada Masjid Pasir Mas (a) dan Masjid Ibrahim (b).	173
6.12	Komposisi muka yang simetri pada Masjid Telipot (a) dan asimetri pada Masjid Sultan Yahya Petra (b).	175
6.13	Elemen menara paling menonjol pada Masjid Ismail Petra (a) dan Masjid Sultan Yahya Petra (b).	176
6.14	Pengulangan elemen pada Masjid Ismaili (a) dan Masjid Ismail Petra (b).	176
6.15	Masjid Tengku Muhammad Faiz Petra menampilkan komposisi muka yang simetri (a,b) sementara Masjid Guchil memiliki gabungan komposisi yang simetri (c) dan asimetri (d).	178
6.16	Elemen kubah yang menonjol dari segi bilangan dan skala pada Masjid Al-Sultan Ismail Petra (a) dan Masjid Tengku Muhammad Faiz Petra (b).	179
6.17	Pengulangan elemen tingkap, gerbang, kubah dan ornamen jelas kelihatan pada Masjid Guchil (a) dan Masjid Tengku Muhammad Faiz Petra (b).	179

6.18	Pembahagian pada zon melintang bagi Masjid Langgar	183
6.19	Keratan rentas perbezaan empat aras lantai pada Masjid Langgar	184
6.20	Kedudukan ornamen motif flora dan bukaan pintu pada dinding panel papan kembang	184
6.21	Bumbung bertingkat pada Masjid Langgar dihiasi dengan kayu pemeleh bersilang	185
6.22	Pembahagian ruang pada zon menegak bagi Masjid Langgar	186
6.23	Pembahagian komponen pada zon melintang bagi Masjid Pasir Mas (a) dan Masjid Ibrahimi (b).	188
6.24	Ketinggian lantai kurang semeter dari aras tanah bagi Masjid Pasir Mas (a) dan melebihi semeter dari aras tanah bagi Masjid Tengku Muhammad Faris Petra (b).	189
6.25	Ornamen dengan motif flora pada tiang Masjid Ibrahimi (a). Sementara ornamen motif geometri pada Masjid Pasir Mas dikenalpasti pada bahagian atas pintu (b) dan dinding masjid.	189
6.26	Sebahagian elemen asal pintu dan tingkap pada Masjid Ibrahimi (a) dan elemen asal tingkap pada Masjid Tengku Muhammad Faris Petra (b).	190
6.27	Perbezaan bumbung antara Masjid Pasir Mas (a) dan Masjid Ibrahimi (b) pada Masjid Kolonial.	190
6.28	Penggunaan kubah pada bahagian mihrab dan menara bagi Masjid Mahmudi (a) dan Masjid Tengku Muhammad Faris Petra (b).	191
6.29	Menara Masjid Tengku Muhammad Faris Petra (a) dibina berasingan dan menara Masjid Ibrahimi bersambung dengan bangunan	191
6.30	Pembahagian ruang pada zon menegak bagi Masjid Pasir Mas (a) dan Masjid Ibrahimi (b).	192
6.31	Pembahagian komponen pada zon melintang bagi Masjid Ismaili (a) dan Masjid Telipot (b).	195
6.32	Perletakkan kolah di luar bahagian bangunan utama Masjid Ismail Petra.	196
6.33	Penggunaan elemen tingkap pada Masjid Ismail Petra (a) dan elemen lubang udara pada Masjid Sultan Yahya Petra (b).	196

6.34	Bentuk dinding cucur atap pada bahagian bumbung Masjid Moden seperti Masjid Ismaili (a) dan Masjid Telipot (b).	197
6.35	Masjid Ismail Petra meletakkan kubah pada bahagian mihrab dan kolah masjid.	197
6.36	Menara utama dan menara kecil pada Masjid Sultan Yahya Petra, Machang.	198
6.37	Pembahagian ruang pada zon menegak bagi Masjid Ismaili (a) dan Masjid Telipot (b).	198
6.38	Pembahagian komponen pada zon melintang bagi Masjid Jeli (a) dan Masjid Al-Sultan Ismail Petra (b).	201
6.39	Aras lantai melebihi satu meter pada Masjid Al-Sultan Ismail Petra (a) dan aras lantai kurang dari semeter pada Masjid Guchil (b).	202
6.40	Kedudukan kolah bagi Masjid Tengku Muhammad Faiz Petra adalah di luar bangunan utama.	202
6.41	Ornamen dengan motif geometri pada Masjid Tengku Muhammad Faiz Petra	203
6.42	Penggunaan elemen pintu dan tingkap pada Masjid Guchil (a) dan Masjid Jeli (b)	203
6.43	Reka bentuk bumbung dan dinding cucur atap pada Masjid Kampung Sireh (a) dan Masjid Tengku Muhammad Faiz Petra (b).	203
6.44	Skala kubah yang besar pada Masjid Al-Sultan Ismail Petra (a) dan Masjid Tengku Muhammad Faiz Petra (b).	204
6.45	Masjid Guchil dibina dengan menara yang berasingan dari bangunan utama (a) manakala Masjid Al-Sultan Ismail Petra didirikan dengan empat buah menara utama pada setiap penjuru mukaan masjid.	204
6.46	Pembahagian ruang pada zon menegak bagi Masjid Jeli (a) dan Masjid Al-Sultan Ismail Petra (b).	205
6.47	Perubahan pada mukaan asal Masjid Langgar	210
6.48	Penambahan pada bahagian bawah dan barat daya mukaan	210
6.49	Perubahan pengurangan pada bahagian mukaan kiblat	211

6.50	Perubahan gaya rupa Pasca Moden pada bangunan baru bagi Masjid Langgar.	211
6.51	Perubahan mukaan asal pada Masjid Tengku Muhammad Faris, Petra	213
6.52	Penambahan mukaan pada Masjid Pasir Mas	214
6.53	Pengurangan elemen asal pada mukaan Masjid Mahmudi (a) dan Masjid Tengku Muhammad Faris Petra.	214
6.54	Perubahan gaya rupa Moden pada Masjid Mahmudi (a), Masjid Pasir Mas (b) dan Masjid Tengku Muhammad Faris Petra (c). Perubahan gaya rupa Pasca Moden pula pada Masjid Ibrahimi (d).	215
6.55	Perubahan mukaan asal pada Masjid Sultan Yahya Petra.	218
6.56	Penambahan mukaan pada Masjid Ismail Petra	219
6.57	Masjid Ismaili mengalami perubahan dengan pengurangan pada mukaan barat daya (a) dan tenggara (b).	219
6.58	Gaya rupa Moden pada penambahan mukaan Masjid Telipot (a) dan perubahan kepada gaya rupa Pasca Moden pada Masjid Ismaili (b)	220
6.59	Masjid Al-Sultan Ismail Petra (a) dan Masjid Tengku Muhammad Faris Petra (b) merupakan masjid yang tidak mengalami sebarang perubahan mukaan.	223
6.60	Penambahan mukaan baru pada Masjid Kampung Sireh	224
6.61	Pengurangan mukaan asal pada Masjid As-Salam	224
7.1	Kesimpulan klasifikasi gaya rupa mukaan senibina masjid kajian	235
7.2	Kesimpulan komposisi elemen mukaan senibina masjid kajian	236
7.3	Kesimpulan komponen mukaan senibina masjid kajian	237
7.4	Kesimpulan perubahan mukaan senibina masjid kajian	238

SENARAI LAMPIRAN

LAMPIRAN	TAJUK	MUKA SURAT
A	Analisis Komposisi Elemen Mukaan Masjid Kajian	253
B	Analisis Komponen Mukaan Masjid Kajian	268
C	Analisis Perubahan Mukaan Masjid Kajian	283

ISI KANDUNGAN

BAB	TAJUK	MUKA SURAT
	DEKLARASI	ii
	DEDIKASI	iii
	PENGHARGAAN	iv
	ABSTRAK	v
	ABSTRACT	vi
	ISI KANDUNGAN	vii
	SENARAI JADUAL	xiii
	SENARAI GAMBARAJAH	xv
	SENARAI LAMPIRAN	xxvii
1	Pengenalan Kajian	1
	1.0 Pengenalan	1
	1.1 Isu Dan Kenyataan Masalah	3
	1.2 Jurang Kajian	4
	1.3 Matlamat Dan Objektif Kajian	8
	1.4 Hipotesis Kajian	8
	1.5 Persoalan Kajian	9
	1.6 Skop Kajian	9
	1.7 Kepentingan Kajian	10
	1.8 Kajian Literatur	10
	1.9 Metodologi Kajian	11
	1.10 Kekangan Kajian	11

1.11	Kesimpulan Pengenalan Kajian	12
2	ISLAM DAN SENIBINA	13
2.1	Islam dan Senibina Masjid	13
2.2	Teori Kedatangan Islam Ke Tanah Melayu	14
2.3	Masjid	18
2.4	Sejarah Senibina Masjid Awal	20
2.5	Sejarah Senibina Masjid di Malaysia	22
2.6	Perkembangan Senibina Masjid Di Malaysia	23
2.7	Reka Bentuk Senibina Masjid	30
2.8	Fungsi Masjid Awal dan Masjid di Malaysia	30
2.9	Konsep Reka Bentuk Senibina Masjid Awal dan Masjid di Malaysia	32
2.10	Pendekatan Gaya Rupa Senibina Masjid di Malaysia	35
2.11	Kategori Masjid di Malaysia	37
2.12	Komponen Senibina Masjid	39
	2.12.1 Elemen Masjid	39
	2.12.2 Ruang Masjid	41
2.13	Reka Bentuk Senibina Mukaan	43
2.14	Definisi Mukaan	44
	2.14.1 Orientasi Senibina Mukaan	44
2.15	Komposisi Mukaan Bangunan dan Prinsip Reka Bentuk	45
	2.15.1 Komposisi Mukaan	45
	2.15.2 Prinsip Rekabentuk	47
2.16	Komponen Mukaan Bangunan dan Masjid	50
	2.16.1 Komponen Mukaan Bangunan	50
	2.16.2 Komponen Mukaan Masjid	54
2.17	Rupa Bentuk Mukaan	54
	2.17.1 Perubahan dengan Penambahan	55
	2.17.2 Perubahan dengan Pengurangan	55
2.18	Kesimpulan	56

3	SEJARAH NEGERI KELANTAN	58
3.1	Asal Usul Negeri Kelantan	58
3.2	Sejarah Kedatangan Islam Ke Negeri Kelantan	60
3.3	Sejarah Kesultanan Negeri Kelantan	61
3.3.1	Kerajaan Ulu Kelantan	62
3.3.2	Kerajaan Jembal	63
3.3.3	Kerajaan Kota Lama / Kota Bharu	64
3.4	Sejarah Penaklukan Jepun di Kelantan	68
3.5	Fakta Geografi Negeri Kelantan	70
3.6	Kesimpulan	73
4	METODOLOGI KAJIAN	75
4.1	Metodologi Kajian	75
4.1.1	Kajian Literatur	76
4.1.2	Kajian Kes	76
4.2	Kaedah Pengumpulan Data	77
4.2.1	Dokumentasi	78
4.2.2	Pemerhatian	79
4.2.3	Fotografi	80
4.2.4	Temubual	81
4.3	Kaedah Analisis Data	81
4.3.1	Pengklasifikasian Gaya Rupa Mukaan Masjid Kajian Mengikut Tahun Pembinaan	82
4.3.2	Komposisi Mukaan Masjid Kajian	83
4.3.3	Komponen Mukaan Masjid Kajian	83
4.3.4	Perubahan Mukaan Masjid Kajian	84
4.5	Kesimpulan	85
5	KAJIAN KES MASJID	87
5.1	Senibina Masjid Awal di Negeri Kelantan	87
5.1.2	Sejarah Masjid Kampung Laut, Kelantan	89
5.1.3	Penaung Masjid Kampung Laut	92
5.1.4	Lakaran Asal Masjid Kampung Laut, Kelantan	92

5.2	Masjid-masjid di Negeri Kelantan	97
5.2.1	Masjid Negeri	97
5.2.2	Masjid Bandar	98
5.2.3	Masjid Jajahan	100
5.2.4	Masjid Mukim	101
5.3	Faktor Pemilihan Lokasi Kajian dan Masjid Kajian	102
5.4	Kajian Kes : Masjid Bandar dan Jajahan di Kelantan	104
5.5	Masjid Bandar	105
5.5.1	Masjid Langgar, Kota Bharu	105
5.5.2	Masjid Al-Sultan Ismail Petra, Kota Bharu	109
5.5.3	Masjid Telipot, Kota Bharu	112
5.5.4	Masjid Kampung Sireh, Kota Bharu	115
5.5.5	Masjid As-Salam, Kota Bharu	118
5.5.6	Masjid Guchil, Kuala Krai	121
5.6	Masjid Jajahan	124
5.6.1	Masjid Sultan Yahya Petra, Machang	125
5.6.2	Masjid Ismail Petra, Tanah Merah	128
5.6.3	Masjid Pasir Mas	131
5.6.4	Masjid Ismaili, Tumpat	134
5.6.5	Masjid Ibrahim, Pasir Puteh	137
5.6.6	Masjid Jeli	141
5.6.7	Masjid Tengku Muhammad Faris Petra, Kuala Krai	144
5.6.8	Masjid Tengku Muhammad Faiz Petra, Gua Musang	147
5.6.9	Masjid Mahmudi, Bachok	149
5.7	Kesimpulan	152
6	ANALISIS DATA DAN PENEMUAN KAJIAN	158
6.1	Analisis Klasifikasi Gaya Rupa Mukaan Senibina Masjid Kajian	158
6.1.1	Penemuan Kajian Klasifikasi Gaya Rupa Mukaan Senibina Masjid Kajian	159
6.2	Analisis Komposisi Elemen Mukaan Senibina Masjid Kajian	168

6.2.1	Penemuan Kajian Komposisi Elemen Mukaan Senibina Masjid Tradisional	168
6.2.2	Penemuan Kajian Komposisi Elemen Mukaan Senibina Masjid Kolonial	172
6.2.3	Penemuan Kajian Komposisi Elemen Mukaan Senibina Masjid Moden	175
6.2.4	Penemuan Kajian Komposisi Elemen Mukaan Senibina Masjid Pasca Moden	178
6.3	Analisis Komponen Mukaan Senibina Masjid Kajian	182
6.3.1	Penemuan Kajian Komponen Mukaan Senibina Masjid Tradisional	183
6.3.2	Penemuan Kajian Komponen Mukaan Senibina Masjid Kolonial	188
6.3.3	Penemuan Kajian Komponen Mukaan Senibina Masjid Moden	195
6.3.4	Penemuan Kajian Komponen Mukaan Senibina Masjid Pasca Moden	201
6.4	Analisis Perubahan Mukaan Senibina Masjid Kajian	209
6.4.1	Penemuan Kajian Perubahan Mukaan Senibina Masjid Tradisional	209
6.4.2	Penemuan Kajian Perubahan Mukaan Senibina Masjid Kolonial	213
6.4.3	Penemuan Kajian Perubahan Mukaan Senibina Masjid Moden	218
6.4.4	Penemuan Kajian Perubahan Mukaan Senibina Masjid Pasca Moden	223
6.5	Kesimpulan	227
6.5.1	Mukaan Senibina Masjid Tradisional	227
6.5.2	Mukaan Senibina Masjid Kolonial	228
6.5.3	Mukaan Senibina Masjid Moden	229
6.5.4	Mukaan Senibina Masjid Pasca Moden	230

7	KESIMPULAN KAJIAN DAN CADANGAN KAJIAN	234
7.1	Pengenalan	234
7.2	Kesimpulan Kajian	235
7.3	Perbandingan Rekabentuk Masjid Kampung Laut dan Masjid Kajian	238
7.4	Persamaan dan Perbezaan Antara Masjid Kajian	240
7.5	Faktor-faktor yang Mempengaruhi Perkembangan Gaya Rupa Senibina Mukaan Masjid Kajian	241
7.6	Cadangan Kajian	243
	RUJUKAN	246
	Lampiran A	253
	Lampiran B	268
	Lampiran C	283

SENARAI JADUAL

NO. JADUAL	TAJUK	MUKA SURAT
1.1	Jurang Kajian Berdasarkan Kajian Literatur	6
2.1	Perkembangan Senibina Masjid di Malaysia	29
3.1	Bancian taburan penduduk di negeri Kelantan (Jabatan Perangkaan Malaysia, 2010).	71
3.2	Pembahagian mukim-mukim mengikut jajahan di Kelantan (Jabatan Perangkaan Malaysia, 2010)	71
5.1	Pecahan masjid berdasarkan kategori masjid di Kelantan (MAIK, 2014)	97
5.2	Pembahagian Masjid Bandar mengikut Jajahan di Kelantan (MAIK, 2014)	104
5.3	Pelan dan Mukaan Masjid Bandar dan Masjid Jajahan di Kelantan Darul Naim	154
6.1	Klasifikasi Mukaan Senibina Masjid Bandar Dan Masjid Jajahan	163
6.2	Analisis dan Penemuan Kajian Klasifikasi Gaya Rupa Mukaan Senibina Masjid Bandar Dan Masjid Jajahan Di Kelantan Darul Naim.	164
6.3	Analisis Dan Penemuan Kajian Komposisi Elemen Mukaan Masjid Tradisional	171
6.4	Analisis Dan Penemuan Kajian Komposisi Elemen Mukaan Masjid Kolonial	174
6.5	Analisis Dan Penemuan Kajian Komposisi Elemen Mukaan Masjid Moden	177

6.6	Analisis Dan Penemuan Kajian Komposisi Elemen Mukaan Masjid Pasca Moden	180
6.7	Analisa dan Penemuan Kajian Komponen Mukaan Masjid Tradisional	187
6.8	Analisa dan Penemuan Kajian Komponen Mukaan Masjid Kolonial	193
6.9	Analisa dan Penemuan Kajian Komponen Mukaan Masjid Moden	199
6.10	Analisa dan Penemuan Kajian Komponen Mukaan Masjid Pasca Moden	206
6.11	Analisa dan Penemuan Kajian Perubahan Mukaan Masjid Tradisional	212
6.12	Analisa dan Penemuan Kajian Perubahan Mukaan Masjid Kolonial	216
6.13	Analisa dan Penemuan Kajian Perubahan Mukaan Masjid Moden	221
6.14	Analisa dan Penemuan Kajian Perubahan Mukaan Masjid Pasca Moden	225
6.15	Kesimpulan Perkembangan Mukaan Senibina Masjid Bandar dan Masjid Jajahan di Kelantan	232

SENARAI GAMBARAJAH

NO. RAJAH	TAJUK	MUKA SURAT
2.1	Masjidil Haram (http://piyor.blogspot.com)	20
2.2	Masjid Al- Aqsa (http://zharifalimin.blogspot.com)	21
2.3	Masjid Quba' (http://flickrhivemind.net)	21
2.4	Masjid Nabawi (https://www.flickr.com)	22
2.5	Masjid Qiblatain (http://flickrhivemind.net)	22
2.6	Masjid Kampung Tuan (a) dan Masjid Kampung Raja (b) (http://dome.mit.edu , http://alamiterengganuku.blogspot.com)	24
2.7	Masjid Tengkeri (a) dan Masjid Kampung Keling (b). (http://www.tourmalaysia.com , https://commons.wikimedia.org).	25
2.8	Contoh Masjid Kolonial iaitu Masjid Abidin, Terengganu (a) dan Masjid Muhammadi, Kelantan (b). (www.visit-terengganu.net , www.holidaygogogo.com)	26
2.9	Masjid Sultan Abu Bakar, Johor (a) dan Masjid Sultan Sulaiman, Selangor (b). (www.grandsentosahotel.com , https://www.flickr.com).	26
2.10	Masjid Negeri Sembilan (a) dan Masjid Wilayah Persekutuan Kuala Lumpur (b). (an-urb.deviantart.com , wikimapia.org).	28
2.11	Ruang masjid pada zaman Rasulullah SAW (http://mosquesynergicspaces.blogspot.com).	31
2.12	Lakaran Masjid Awal yang bertemakan konsep 'hypostyle' (Mastor Surat, 2011).	33

2.13	Perbezaan konsep yang ketara pada rekabentuk masjid warisan Kampung Laut (a) dan masjid kolonial Sultan Abu Bakar (b) (KALAM, UTM).	34
2.14	Pendekatan senibina Vernakular pada Masjid Kg. Laut, Kelantan (a) dan Masjid Tinggi Bagan Serai, Perak (b). (ahmadiahtuantabal.wordpress.com dan www.panoramio.com).	36
2.15	Pendekatan Kolonial pada Masjid Zahir, Kedah (a) dan Masjid Sultan Abu Bakar, Johor (b). (www.beautifulmosque.com dan www.flickr.com).	36
2.16	Pendekatan Moden pada Masjid Negara, Kuala Lumpur (a) dan Masjid Wilayah Persekutuan Kuala Lumpur (b)(en.wikipedia.org dan www.fototeacher.com)	37
2.17	Komponen elemen dan ruang pada masjid awal zaman Rasulullah SAW (http://mosquesynergicspaces.blogspot.com/favicon.ico).	43
2.18	Perkadaran bentuk berdasarkan skala urban, skala binaan bangunan dan skala elemen bangunan (Alice Sabrina Ismail, 2007).	46
2.19	Komposisi paksi pada bangunan (Bunga Megawati <i>et al</i> , 2011).	48
2.20	Komposisi simetri pada reka bentuk bangunan (Augustinus Madyana Putra, 2011).	48
2.21	Elemen hierarki pada bangunan (Bachtiar Fauzy <i>et al</i> , 2013).	49
2.22	Perubahan yang dilakukan pada bentuk bangunan (Utami <i>et al</i> , 2013)	50
2.23	Pembahagian mukaan pada Masjid Salman ITB, Indonesia (Utami <i>et al</i> , 2013).	51
2.24	Perubahan dengan penambahan (Utami <i>et al</i> , 2013).	55
2.25	Perubahan dengan pengurangan (Utami <i>et al</i> , 2013).	55
3.1	Sultan Muhammad IV (a) dan Sultan Ismail (b) (http://ms.wikipedia.org)	65
3.2	Sultan Ibrahim (a) dan Sultan Yahya Petra (b) (http://freepages.genealogy.rootsweb.ancestry.com , www.pinterest.com)	65
3.3	Sultan Ismail Petra (a) dan Sultan Muhammad V (b) (http://ms.wikipedia.org , www.saifulnang.net).	66

3.4	Salasilah Kesultanan Kelantan mengikut kawasan pemerintahan iaitu di Ulu Kelantan, Jembal dan Kota Lama / Kota Bharu	67
3.5	Penaklukan tentera Jepun menerusi strategi amfibi (a) dan menunggang basikal di Kelantan (b) (Muzium Kelantan, 2015).	69
3.6	Pihak Jepun menyerah kalah kepada pihak British (a,b) dan notis kekalahan Jepun kepada penduduk Tanah Melayu (c). (arkib negara, www.wikipedia.com , www.kosmos.com.my).	69
3.7	Peta negeri Kelantan menunjukkan 10 buah jajahan (Jabatan Perangkaan Malaysia, 2010)	72
4.1	Rekabentuk Metodologi Kajian	86
5.1	Kedudukan tapak asal Masjid Kampung Laut di pinggir Sungai Kelantan (a) dan keadaan masjid setelah banjir besar pada tahun 1966 (b) (Arkib Yusof Rawa, http://abeadi.blogspot.com/ , panduan.percuma.info).	88
5.2	Masjid Kampung Laut dipindahkan ke Nilam Puri pada tahun 1967. (http://tabutjawi.blogspot.com/ , panduan.percuma.info , http://pondokrahmat.blogspot.com/)	88
5.3	Masjid Kampung Laut sewaktu di awal (Zahar Atan <i>et al</i> , 1976).	93
5.4	Peringkat kedua pembinaan Masjid Kampung Laut (1837-1886) (Zahar Atan <i>et al</i> , 1976).	93
5.5	Peringkat ketiga pembinaan Masjid Kampung Laut (1886-1889) (Zahar Atan <i>et al</i> , 1976).	94
5.6	Peringkat keempat pembinaan Masjid Kampung Laut (1890-1900). (Zahar Atan <i>et al</i> , 1976).	94
5.7	Peringkat kelima pembinaan Masjid Kampung Laut (1900-1968). (Zahar Atan <i>et al</i> , 1976).	94
5.8	Keratan rentas bagi Masjid Kampung Laut (Zahar Atan <i>et al</i> , 1976).	95
5.9	Pelan lantai Masjid Kampung Laut, Kelantan (Zahar Atan <i>et al</i> , 1976)	95
5.10	Pandangan kiblat Masjid Kampung Laut (Zahar Atan <i>et al</i> , 1976).	95
5.11	Pandangan barat daya Masjid Kampung Laut, Kelantan (Zahar Atan <i>et al</i> , 1976).	96

5.12	Pandangan timur laut Masjid Kampung Laut, Kelantan (Zahar Atan <i>et al</i> , 1976).	96
5.13	Pandangan tenggara Masjid Kampung Laut, Kelantan (Zahar Atan <i>et al</i> , 1976).	96
5.14	Masjid Muhammadi merupakan Masjid Negeri Kelantan	98
5.15	Masjid Bandar di Kelantan iaitu Masjid Langgar (a), Masjid As-Salam (b), Masjid Al-Sultan Ismail Petra (c), Masjid Kampung Sireh (d), Masjid Telipot (e) dan Masjid Guchil (f).	99
5.16	Masjid Jajahan di Kelantan iaitu Masjid Ibrahim (a), Masjid Ismail Petra (b), Masjid Ismaili (c), Masjid Mahmudi (d), Masjid Jeli (e), Masjid Pasir Mas (f), Masjid Sultan Yahya Petra (g), Masjid Tengku Muhammad Faiz Petra (h) dan Masjid Tengku Muhammad Faris Petra (i).	101
5.17	Contoh Masjid Mukim di Kelantan iaitu Masjid Ar-Rahman (a), Masjid Pulau Chondong (b), Masjid Brunei (c), Masjid Ayesya (d), Masjid Jubli Perak Sultan Ismail Petra (e) dan Masjid Ismaili (f) . (come2kelantan. my, www.utusan.my, www.photomalaysia. com, pasirpekan11.blogspot.com, dikelantan.com, bm.therakyatpost.com)	102
5.18	Kedudukan Masjid Bandar dalam Negeri Kelantan	105
5.19	Lukisan terukur Masjid Langgar yang asal oleh pelajar UTM menunjukkan pelan lantai (a), muka kiblat (b), muka tenggara (c), muka timur laut (d) dan muka barat daya (e). (Marsiti Ahmad <i>et al</i> , 1977).	107
5.20	Lukisan bangunan asal dan baru bagi Masjid Langgar menunjukkan pelan lantai (a), muka kiblat (b), muka tenggara (c), muka timur laut (d) dan muka barat daya (e) (Nurul Izza, 2015).	108
5.21	Gabungan muka masjid asal dan baru (a), pintu masuk melalui muka tenggara (b) dan muka asar timur laut (c).	108
5.22	Antara komponen muka masjid iaitu pintu kayu (a), tingkap kayu (b), dinding panel kembang (c), pemeleh pada bumbung (d), ruang mihrab yang dibuka (e), ornamen motif flora dan geometri (f).	109
5.23	Lukisan Masjid Al-Sultan Ismail Petra menunjukkan pelan lantai (a), muka kiblat (b), muka tenggara (c), muka timur laut (d) dan muka barat daya (e). (Nurul Izza, 2015).	111

- 5.24 Gambar menunjukkan mukaan kiblat masjid (a), mukaan tenggara (b), mukaan timur laut (c), mukaan barat daya (d), komponen gerbang (e), pintu kayu dengan ornamen geometri (f) dan menara masjid (g). 111
- 5.25 Lukisan bangunan bagi Masjid Telipot menunjukkan pelan lantai (a), mukaan kiblat masjid (b), mukaan tenggara (c), mukaan timur laut (d) dan mukaan barat daya (e). (Nurul Izza, 2015). 113
- 5.26 Pertambahan ruang dan komponen pada Masjid Telipot pada pelan lantai (a), mukaan kiblat masjid (b), mukaan tenggara (c), mukaan timur laut (d) dan mukaan barat daya (e), (Nurul Izza, 2015). 114
- 5.27 Gambar menunjukkan mukaan barat (a), mukaan kiblat (b), elemen pintu dan tingkap bentuk bebawang (c), kubah bebawang (d) dan menara tambahan pada bahagian kiblat (e). 115
- 5.28 Lukisan bangunan asal bagi Masjid Kampung Sireh menunjukkan pelan lantai (a), mukaan kiblat masjid (b), mukaan tenggara (c), mukaan timur laut (d) dan mukaan barat daya (e). (Nurul Izza, 2015). 116
- 5.29 Lukisan bangunan asal bagi Masjid Kampung Sireh menunjukkan pelan lantai (a), mukaan kiblat masjid (b), mukaan tenggara (c), mukaan timur laut (d) dan mukaan barat daya (e). (Nurul Izza, 2015). 117
- 5.30 Gambar Masjid Kampung Sireh menunjukkan mukaan kiblat masjid (a), mukaan tenggara (b), mukaan timur laut (c), mukaan barat daya (d), menara masjid (e), gerbang bentuk bebawang (f) dan tingkap bentuk bebawang (g). 118
- 5.31 Lukisan bangunan asal bagi Masjid As-Salam menunjukkan pelan lantai (a), mukaan kiblat masjid (b), mukaan tenggara (c), mukaan timur laut (d) dan mukaan barat daya (e). (Nurul Izza, 2015). 119
- 5.32 Lukisan bangunan tambahan bagi Masjid As-Salam menunjukkan pelan lantai (a), mukaan kiblat masjid (b), mukaan tenggara (c), mukaan timur laut (d) dan mukaan barat daya (e). (Nurul Izza, 2015). 120
- 5.33 Gambar menunjukkan Masjid As-Salam dari pandangan mukaan kiblat masjid (a), mukaan barat daya (b), mukaan timur laut (c), menara masjid (d), gerbang bentuk 'ogee'(e) dan pintu masuk masjid (f). 121

- 5.34 Masjid Guchil yang asal sebelum dirobohkan dan dibina dengan masjid yang baru di tapak asal. (<http://garam.sicho.blogspot.com>, <http://masjidguchil.e-maik.my>). 121
- 5.35 Lukisan Masjid Guchil menunjukkan pelan lantai (a), muksaan kiblat masjid (b), muksaan tenggara (c), muksaan timur laut (d) dan muksaan barat daya (e). (Nurul Izza, 2015). 123
- 5.36 Gambar Masjid Guchil menunjukkan muksaan kiblat masjid (a), muksaan tenggara (b), muksaan timur laut (c), muksaan barat daya (d), persamaan bentuk tingkap dan pintu (e), menara masjid (f) dan gerbang bentuk segitiga (g) 123
- 5.37 Kedudukan Masjid Jajahan di Negeri Kelantan 124
- 5.38 Lukisan bangunan asal Masjid Sultan Yahya Petra menunjukkan pelan lantai (a), muksaan kiblat masjid (b), muksaan tenggara (c), muksaan timur laut (d) dan muksaan barat daya (e). (Nurul Izza, 2015). 126
- 5.39 Lukisan bangunan yang di tambah pada Masjid Sultan Yahya Petra menunjukkan pelan lantai (a), muksaan kiblat masjid (b), muksaan tenggara (c), muksaan timur laut (d) dan muksaan barat daya (e) 127
- 5.40 Gambar Masjid Sultan Yahya Petra menunjukkan muksaan kiblat masjid (a), muksaan timur laut (b), muksaan barat daya (c), bumbung separa bulatan (d) dan elemen lubang udara yang diterapkan pada muksaan (e). 128
- 5.41 Lukisan bangunan asal Masjid Ismail Petra menunjukkan pelan lantai (a), muksaan kiblat masjid (b), muksaan tenggara (c), muksaan timur laut (d) dan muksaan barat daya (e). (Nurul Izza, 2015). 129
- 5.42 Lukisan bangunan tambahan Masjid Ismail Petra menunjukkan pelan lantai (a), muksaan kiblat masjid (b), muksaan tenggara (c), muksaan timur laut (d) dan muksaan barat daya (e). (Nurul Izza, 2015). 130
- 5.43 Gambar Masjid Ismail Petra menunjukkan muksaan kiblat masjid (a), muksaan tenggara (b), muksaan timur laut (c), elemen tingkap berwarna (d), rekabentuk mihrab (e) dan lubang udara masjid (f). 131
- 5.44 Lukisan bangunan asal Masjid Pasir Mas menunjukkan pelan lantai (a), muksaan kiblat masjid (b), muksaan tenggara (c), muksaan timur laut (d) dan muksaan barat daya (e). 132

- 5.45 Lukisan bangunan yang ditambah pada Masjid Pasir Mas menunjukkan pelan lantai (a), mukaan kiblat masjid (b), mukaan tenggara (c), mukaan timur laut (d) dan mukaan barat daya (e). (Nurul Izza, 2015). 133
- 5.46 Gambar Masjid Pasir Mas menunjukkan mukaan kiblat masjid (a), mukaan tenggara (b), mukaan timur laut (c), mukaan barat daya (d), gerbang dan pintu asal masjid (e) dan tingkap asal masjid (f). 134
- 5.47 Lukisan bangunan asal Masjid Ismaili menunjukkan pelan lantai (a), mukaan kiblat masjid (b), mukaan tenggara (c), mukaan timur laut (d) dan mukaan barat daya (e). (Nurul Izza, 2015). 136
- 5.48 Lukisan bangunan tambahan Masjid Ismaili menunjukkan pelan lantai (a), mukaan kiblat masjid (b), mukaan tenggara (c), mukaan timur laut (d) dan mukaan barat daya (e). (Nurul Izza, 2015). 136
- 5.49 Gambar Masjid Ismaili menunjukkan mukaan kiblat masjid (a), mukaan timur laut (b), mukaan barat daya (c), dinding cucur atap bentuk separa bulatan (d), elemen topang bumbung (e) dan bentuk tingkap yang menyerupai pintu (f). 137
- 5.50 Lukisan bangunan asal Masjid Ibrahimy menunjukkan pelan lantai (a), mukaan kiblat masjid (b), mukaan tenggara (c), mukaan timur laut (d) dan mukaan barat daya (e). (Nurul Izza, 2015). 139
- 5.51 Lukisan bangunan tambahan Masjid Ibrahimy menunjukkan pelan lantai (a), mukaan timur laut (b), mukaan barat daya (c), mukaan kiblat masjid (d) dan mukaan tenggara (e). (Nurul Izza, 2015). 140
- 5.52 Gambar Masjid Ibrahimy menunjukkan mukaan kiblat masjid (a), mukaan tenggara (b), mukaan timur laut (c), mukaan barat daya (d), mihrab (e), gerbang pintu (f), gerbang pada anjung (g), ornamen pada tiang (h) dan tangga ke menara pada ruang mihrab (i) 141
- 5.53 Lukisan bangunan Masjid Jeli menunjukkan pelan lantai (a), mukaan kiblat masjid (b), mukaan tenggara (c), mukaan timur laut (d) dan mukaan barat daya (e). (Nurul Izza, 2015). 142
- 5.54 Lukisan bangunan tambahan pada Masjid Jeli menunjukkan pelan lantai (a), mukaan kiblat masjid (b), mukaan tenggara (c), mukaan timur laut (d) dan mukaan barat daya (e). (Nurul Izza, 2015). 143

5.55	Gambar Masjid Jeli menunjukkan mukaan kiblat masjid (a), mukaan tenggara (b), mukaan timur laut (c), mukaan barat daya (d), elemen kubah yang dominan (e) dan bentuk pintu yang menyamai tingkap (f,g).	143
5.56	Lukisan bangunan asal Masjid Tengku Muhammad Faris Petra menunjukkan pelan lantai (a), mukaan kiblat masjid (b), mukaan tenggara (c), mukaan timur laut (d) dan mukaan barat daya (e).(Nurul Izza, 2015).	145
5.57	Lukisan bangunan tambahan pada Masjid Tengku Muhammad Faris Petra menunjukkan pelan lantai (a), mukaan timur laut (b), mukaan barat daya (c), mukaan kiblat (d) dan mukaan tenggara (e). (Nurul Izza, 2015).	146
5.58	Gambar Masjid Tengku Muhammad Faris Petra menunjukkan mukaan kiblat masjid (a), mukaan tenggara (b), mukaan timur laut (c), mukaan barat daya (d), ruang kolah masjid (e), beduk asal (f) dan ruang solat asal (g).	147
5.59	Lukisan bangunan Masjid Tengku Muhammad Faiz Petra menunjukkan pelan lantai (a), mukaan kiblat masjid (b), mukaan tenggara (c), mukaan timur laut (d) dan mukaan barat daya (e).(Nurul Izza, 2015).	148
5.60	Gambar Masjid Tengku Muhammad Faiz Petra menunjukkan mukaan kiblat masjid (a), mukaan tenggara (b), mukaan timur laut (c), mukaan barat daya (d), elemen gerbang dan ornamen (e), lubang udara pada bahagian tangga masjid (f) dan kolah masjid yang berada di bahagian tenggara (g).	149
5.61	Lukisan bangunan asal Masjid Mahmudi menunjukkan pelan lantai (a), mukaan kiblat masjid (b), mukaan tenggara (c), mukaan timur laut (d) dan mukaan barat daya (e).(Nurul Izza, 2015).	150
5.62	Lukisan bangunan tambahan pada Masjid Mahmudi menunjukkan pelan lantai (a), mukaan kiblat masjid (b), mukaan tenggara (c), mukaan timur laut (d) dan mukaan barat daya (e).(Nurul Izza, 2015).	151
5.63	Gambar Masjid Mahmudi menunjukkan mukaan kiblat masjid (a), mukaan tenggara (b), mukaan timur laut (c), mukaan barat daya (d), menara asal (e), tiang klasik <i>Corinthian</i> (f), pintu masuk asal (g), gerbang masjid (h), dan mihrab asal masjid (i).	152
6.1	Masjid dengan gaya rupa Tradisional iaitu Masjid Langgar	160
6.2	Gaya rupa Masjid Kolonial dengan pengaruh senibina tempatan (a) dan senibina luar (b).	161

6.3	Gaya rupa Masjid Moden pada Masjid Ismaili (a) dan Masjid Telipot (b).	162
6.4	Masjid Tengku Muhammad Faiz Petra (a) dan Masjid Al-Sultan Ismail Petra (b) merupakan masjid dengan gaya rupa Pasca Moden.	163
6.5	Garis masa (<i>timeline</i>) bagi klasifikasi gaya rupa muka senibina Masjid Bandar dan Masjid Jajahan di Kelantan	167
6.6	Komposisi paksi dan simetri pada pelan lantai Masjid Tradisional	169
6.7	Elemen bumbung yang paling menonjol pada muka Masjid Tradisional	169
6.8	Pengulangan elemen pintu (a) dan tingkap (b) yang berlainan saiz dan memiliki ornamen motif gunung pada bahagian bukaan gerbang (c).	170
6.9	Komposisi paksi dan simetri Masjid Pasir Mas pada pelan lantai (a) menghasilkan muka simetri pada kiblat (b) dan asimetri pada barat daya (c)	172
6.10	Saiz menara yang tinggi dan besar menjadikan ia elemen yang menonjol pada Masjid Kolonial.	173
6.11	Pengulangan elemen berirama pada Masjid Pasir Mas (a) dan Masjid Ibrahim (b).	173
6.12	Komposisi muka yang simetri pada Masjid Telipot (a) dan asimetri pada Masjid Sultan Yahya Petra (b).	175
6.13	Elemen menara paling menonjol pada Masjid Ismail Petra (a) dan Masjid Sultan Yahya Petra (b).	176
6.14	Pengulangan elemen pada Masjid Ismaili (a) dan Masjid Ismail Petra (b).	176
6.15	Masjid Tengku Muhammad Faiz Petra menampilkan komposisi muka yang simetri (a,b) sementara Masjid Guchil memiliki gabungan komposisi yang simetri (c) dan asimetri (d).	178
6.16	Elemen kubah yang menonjol dari segi bilangan dan skala pada Masjid Al-Sultan Ismail Petra (a) dan Masjid Tengku Muhammad Faiz Petra (b).	179
6.17	Pengulangan elemen tingkap, gerbang, kubah dan ornamen jelas kelihatan pada Masjid Guchil (a) dan Masjid Tengku Muhammad Faiz Petra (b).	179

6.18	Pembahagian pada zon melintang bagi Masjid Langgar	183
6.19	Keratan rentas perbezaan empat aras lantai pada Masjid Langgar	184
6.20	Kedudukan ornamen motif flora dan bukaan pintu pada dinding panel papan kembang	184
6.21	Bumbung bertingkat pada Masjid Langgar dihiasi dengan kayu pemeleh bersilang	185
6.22	Pembahagian ruang pada zon menegak bagi Masjid Langgar	186
6.23	Pembahagian komponen pada zon melintang bagi Masjid Pasir Mas (a) dan Masjid Ibrahimi (b).	188
6.24	Ketinggian lantai kurang semeter dari aras tanah bagi Masjid Pasir Mas (a) dan melebihi semeter dari aras tanah bagi Masjid Tengku Muhammad Faris Petra (b).	189
6.25	Ornamen dengan motif flora pada tiang Masjid Ibrahimi (a). Sementara ornamen motif geometri pada Masjid Pasir Mas dikenalpasti pada bahagian atas pintu (b) dan dinding masjid.	189
6.26	Sebahagian elemen asal pintu dan tingkap pada Masjid Ibrahimi (a) dan elemen asal tingkap pada Masjid Tengku Muhammad Faris Petra (b).	190
6.27	Perbezaan bumbung antara Masjid Pasir Mas (a) dan Masjid Ibrahimi (b) pada Masjid Kolonial.	190
6.28	Penggunaan kubah pada bahagian mihrab dan menara bagi Masjid Mahmudi (a) dan Masjid Tengku Muhammad Faris Petra (b).	191
6.29	Menara Masjid Tengku Muhammad Faris Petra (a) dibina berasingan dan menara Masjid Ibrahimi bersambung dengan bangunan	191
6.30	Pembahagian ruang pada zon menegak bagi Masjid Pasir Mas (a) dan Masjid Ibrahimi (b).	192
6.31	Pembahagian komponen pada zon melintang bagi Masjid Ismaili (a) dan Masjid Telipot (b).	195
6.32	Perletakkan kolah di luar bahagian bangunan utama Masjid Ismail Petra.	196
6.33	Penggunaan elemen tingkap pada Masjid Ismail Petra (a) dan elemen lubang udara pada Masjid Sultan Yahya Petra (b).	196

6.34	Bentuk dinding cucur atap pada bahagian bumbung Masjid Moden seperti Masjid Ismaili (a) dan Masjid Telipot (b).	197
6.35	Masjid Ismail Petra meletakkan kubah pada bahagian mihrab dan kolah masjid.	197
6.36	Menara utama dan menara kecil pada Masjid Sultan Yahya Petra, Machang.	198
6.37	Pembahagian ruang pada zon menegak bagi Masjid Ismaili (a) dan Masjid Telipot (b).	198
6.38	Pembahagian komponen pada zon melintang bagi Masjid Jeli (a) dan Masjid Al-Sultan Ismail Petra (b).	201
6.39	Aras lantai melebihi satu meter pada Masjid Al-Sultan Ismail Petra (a) dan aras lantai kurang dari semeter pada Masjid Guchil (b).	202
6.40	Kedudukan kolah bagi Masjid Tengku Muhammad Faiz Petra adalah di luar bangunan utama.	202
6.41	Ornamen dengan motif geometri pada Masjid Tengku Muhammad Faiz Petra	203
6.42	Penggunaan elemen pintu dan tingkap pada Masjid Guchil (a) dan Masjid Jeli (b)	203
6.43	Reka bentuk bumbung dan dinding cucur atap pada Masjid Kampung Sireh (a) dan Masjid Tengku Muhammad Faiz Petra (b).	203
6.44	Skala kubah yang besar pada Masjid Al-Sultan Ismail Petra (a) dan Masjid Tengku Muhammad Faiz Petra (b).	204
6.45	Masjid Guchil dibina dengan menara yang berasingan dari bangunan utama (a) manakala Masjid Al-Sultan Ismail Petra didirikan dengan empat buah menara utama pada setiap penjuru mukaan masjid.	204
6.46	Pembahagian ruang pada zon menegak bagi Masjid Jeli (a) dan Masjid Al-Sultan Ismail Petra (b).	205
6.47	Perubahan pada mukaan asal Masjid Langgar	210
6.48	Penambahan pada bahagian bawah dan barat daya mukaan	210
6.49	Perubahan pengurangan pada bahagian mukaan kiblat	211

6.50	Perubahan gaya rupa Pasca Moden pada bangunan baru bagi Masjid Langgar.	211
6.51	Perubahan mukaan asal pada Masjid Tengku Muhammad Faris, Petra	213
6.52	Penambahan mukaan pada Masjid Pasir Mas	214
6.53	Pengurangan elemen asal pada mukaan Masjid Mahmudi (a) dan Masjid Tengku Muhammad Faris Petra.	214
6.54	Perubahan gaya rupa Moden pada Masjid Mahmudi (a), Masjid Pasir Mas (b) dan Masjid Tengku Muhammad Faris Petra (c). Perubahan gaya rupa Pasca Moden pula pada Masjid Ibrahimi (d).	215
6.55	Perubahan mukaan asal pada Masjid Sultan Yahya Petra.	218
6.56	Penambahan mukaan pada Masjid Ismail Petra	219
6.57	Masjid Ismaili mengalami perubahan dengan pengurangan pada mukaan barat daya (a) dan tenggara (b).	219
6.58	Gaya rupa Moden pada penambahan mukaan Masjid Telipot (a) dan perubahan kepada gaya rupa Pasca Moden pada Masjid Ismaili (b)	220
6.59	Masjid Al-Sultan Ismail Petra (a) dan Masjid Tengku Muhammad Faris Petra (b) merupakan masjid yang tidak mengalami sebarang perubahan mukaan.	223
6.60	Penambahan mukaan baru pada Masjid Kampung Sireh	224
6.61	Pengurangan mukaan asal pada Masjid As-Salam	224
7.1	Kesimpulan klasifikasi gaya rupa mukaan senibina masjid kajian	235
7.2	Kesimpulan komposisi elemen mukaan senibina masjid kajian	236
7.3	Kesimpulan komponen mukaan senibina masjid kajian	237
7.4	Kesimpulan perubahan mukaan senibina masjid kajian	238

SENARAI LAMPIRAN

LAMPIRAN	TAJUK	MUKA SURAT
A	Analisis Komposisi Elemen Mukaan Masjid Kajian	253
B	Analisis Komponen Mukaan Masjid Kajian	268
C	Analisis Perubahan Mukaan Masjid Kajian	283

BAB 1

PENGENALAN KAJIAN

1.0 Pengenalan

Malaysia merupakan salah sebuah negara yang bertunjangkan Islam sebagai agama rasminya (Perlembagaan Persekutuan, Artikel 3[1], 2009). Agama Islam adalah agama yang paling meluas dianuti di Malaysia dengan perkadaran sebanyak 61.3 peratus daripada 28.3 juta penduduk (Jabatan Perangkaan Malaysia, 2010). Sebagai salah sebuah negara Islam, masjid menjadi tumpuan sebagai rumah ibadah untuk penganutnya mengabdikan diri pada Allah SWT.

Masjid merupakan rumah ibadah yang bukan sahaja disediakan untuk umat Islam melaksanakan ibadah solat semata-mata. Menurut Mohammad Tajuddin (2007) dan Nangkula Utaberta *et al* (2010), Masjid Quba iaitu masjid terawal yang dibina pada zaman Nabi Muhammad s.a.w. telah mengambil alih banyak fungsi antaranya sebagai tempat kegiatan politik, pusat pendidikan, perkembangan kebudayaan, aktiviti sosial masyarakat dan komunikasi sesama umat.

Sementara dari sudut senibina pula, fungsi masjid dilihat sebagai mercu tanda (*landmark*) atau nod (*node*) bagi sesuatu tempat. Hal ini adalah kerana masjid

dilambangkan sebagai sebuah monumen, imej dan simbol bagi sesebuah negara (Mohamad Tajuddin, 2007).

Senibina masjid di Malaysia telah melalui beberapa proses perkembangan semenjak dari awal pembinaan sekitar abad ke 16. Pelbagai pengaruh boleh dilihat menghiasi rekabentuk masjid di Malaysia. Ia boleh dibahagikan kepada dua kategori iaitu pengaruh dari segi gaya rupa dan pengaruh setempat.

Pengaruh gaya rupa lebih menjurus kepada konsep ataupun pendekatan senibina yang diterapkan dalam rekabentuk masjid. Terdapat tiga jenis pengaruh gaya rupa yang menjadi konsep utama di Malaysia iaitu Vernakular, Kolonial dan Moden (Abdul Ghafar Ahmad, 1999; Mizan Hitam dan Anuar Talib, 2005; Mohamad Tajuddin, 2007).

Manakala pengaruh setempat pula difokuskan kepada keadaan sekeliling yang perlu disesuaikan dengan rekabentuk masjid. Ia termasuklah dari segi iklim, bahan binaan, teknologi dan kebudayaan setempat (Mastor Surat *et al*, 2011). Senibina masjid yang mempunyai pengaruh setempat diklasifikasi berdasarkan lokasi masjid seperti Masjid Negara, Masjid Negeri, Masjid Daerah, Masjid Mukim dan Surau (Mastor Surat, 2012).

Pengaruh gaya rupa masjid dapat dikenalpasti melalui beberapa komponen masjid antaranya dari segi pelan, bentuk, mukaan (fasad) dan elemen yang membina sesebuah bangunan. Kajian terhadap pengaruh senibina masjid banyak merujuk kepada pelan, bentuk dan elemen masjid. Namun kajian terhadap mukaan masjid kurang diberikan penekanan dalam menentukan sesuatu pengaruh gaya rupa masjid. Sedangkan mukaan masjid juga merupakan bahagian utama yang menjadi wajah kepada sesuatu penampilan bangunan.

1.1 Isu dan Kenyataan Masalah

Rekabentuk masjid di Malaysia dikategorikan kepada tiga gaya rupa iaitu Vernakular, Kolonial dan Moden (Abdul Ghafar Ahmad, 1999; Mizan Hitam dan Anuar Talib, 2005; Mohamad Tajuddin, 2007). Tipologi kajian terhadap gaya rupa masjid ini melibatkan masjid dari seluruh negeri di Malaysia bermula dari abad ke 16 hingga abad 21.

Kelantan Darul Naim merupakan antara negeri pertama di Malaysia yang dikenalpasti mendirikan masjid sebagai rumah ibadah untuk umat Islam. Masjid tersebut ialah Masjid Kampung Laut, yang dibina sekitar abad ke 16. Masjid ini masih kekal digunakan hingga ke hari ini meskipun ia telah berubah lokasi dan beberapa pengubahsuaian telah dilakukan. Disebabkan mempunyai nilai sejarah dan senibina yang tinggi, maka masjid ini telah dijadikan sebagai bahan rujukan utama kajian berkenaan dengan masjid tradisional hingga kini.

Perkembangan gaya rupa masjid di Kelantan bagaimanapun tidak dapat dikenalpasti kerana tiada kajian spesifik yang dilakukan oleh penyelidik sebelum ini. Kebanyakan kajian hanya ditekankan pada masjid tradisional Kelantan sahaja tanpa meneliti kepada perkembangan keseluruhan gaya rupa masjid di negeri tersebut. Ketiadaan kesinambungan ini menyebabkan perkembangan terhadap gaya rupa masjid di Kelantan tidak dapat dikenalpasti. Meskipun dikatakan memiliki kategori gaya rupa yang hampir sama, namun pengaruh terhadap setiap binaan masjid adalah berbeza. Hal ini penting bagi memastikan samada perkembangan masjid-masjid di negeri di seluruh Malaysia mengalami tahap perkembangan gaya rupa yang sama atau memiliki gaya rupanya yang tersendiri.

Kajian oleh Mastor Surat *et al* (2011) menjelaskan gaya rupa bagi sesuatu bangunan melibatkan gubahan pada komposisi komponen dalam menghasilkan identiti tersendiri sekaligus mewujudkan perbezaan pada gaya rupa masing-masing. Bahkan menurut beliau lagi, setiap daerah memiliki gaya senibina asal yang tersendiri tanpa ada persamaan dengan daerah lain. Perbezaan biasanya wujud pada bentuk luaran bangunan yang mengikut faktor senibina tempatan.

Pengaruh gaya rupa dapat dikenalpasti secara jelas pada tampilan mukaan masjid selain pelan, bentuk dan elemen pada masjid. Hal ini disokong oleh Arthantya Dwi Karisztia *et al* (2008) yang mengatakan bahawa sesuatu gaya bangunan dapat di kenalpasti melalui mukaan bangunan. Ini adalah kerana mukaan merupakan bahagian yang paling senang untuk dikenali memandangkan ia adalah penampilan bagi sesuatu senibina. Selain itu, mukaan juga turut menampilkan pengaruh budaya setempat saat ia dibangunkan (R. Krier, 1988).

Kajian terhadap mukaan bangunan oleh penyelidik sebelum ini lebih difokuskan kepada bangunan seperti hotel, restoran, perumahan, istana dan rumah kedai. Terdapat juga kajian mukaan yang dijalankan terhadap rumah ibadat seperti masjid dan gereja namun kajian tersebut melibatkan bangunan di luar negara. J.Erzen (1986); Ranggih Semeru (2013); Siti Humairah dan Faizah Mastutie (2013) adalah antara penyelidik yang menyedari kepentingan terhadap kajian mukaan masjid telah melakukan kajian tersebut bagi masjid yang terletak di Turki dan Indonesia.

Memandangkan kajian terhadap mukaan masjid di Malaysia belum diketengahkan, maka satu kajian yang khusus terhadap mukaan masjid akan dijalankan secara terperinci. Masjid-masjid di Negeri Kelantan dijadikan sebagai kajian kes untuk penyelidikan ini bagi meneliti perkembangan senibina masjid dari segi gaya rupa, komposisi, komponen dan perubahan yang dialami pada mukaan masjid. Kajian ini adalah penting dalam memberikan sumbangan terhadap perkembangan mukaan masjid di Malaysia umumnya dan di Kelantan khususnya.

1.2 Jurang Kajian

Berdasarkan kajian literatur terhadap senibina masjid dan mukaan, masih terdapat kekurangan kajian yang telah dikenalpasti. Penyelidikan sebelum ini

banyak menyentuh kajian yang berkaitan dengan sejarah, fungsi, pengaruh gaya rupa, elemen dan bahan binaan masjid (Mastor Surat, 2012).

Merujuk kepada jadual 1.1, kebanyakan kajian adalah berkaitan dengan senibina masjid yang telah dilakukan oleh pengkaji ilmiah dari dalam dan luar negara. Melalui jadual ini, satu pengkelasan kepada kajian baru diusulkan bagi melihat perbezaan dan jurang antara kajian sebelum dan yang akan datang.

Berdasarkan kajian yang telah dilakukan oleh pengkaji sebelum ini, dapat disimpulkan masih wujud jurang kajian dari segi :

- i. Perkembangan senibina masjid bagi setiap negeri di seluruh Malaysia termasuk Kelantan Darul Naim
- ii. Kajian terhadap mukaan senibina masjid yang meliputi definisi, fungsi, komponen dan komposisi mukaan.

Jadual 1.1 : Jurang Kajian Berdasarkan Kajian Literatur

TOPIK	LINGKUNGAN KAJIAN	PENYELIDIK	RUMUSAN
Senibina Masjid	1. Sejarah Senibina Masjid <ul style="list-style-type: none"> • Senibina masjid zaman Rasulullah saw • Senibina masjid di dunia • Kedatangan Islam ke Tanah Melayu • Masjid terawal dibina di Tanah Melayu 	<ul style="list-style-type: none"> • Abdul Halim Nasir (1984) • Mohamad Tajuddin (2003,2007) 	ISU-ISU : <ul style="list-style-type: none"> • Kajian senibina masjid lebih menjurus gaya rupa masjid secara umum di seluruh Malaysia. • Kurangnya kajian yang terperinci terhadap masjid di setiap negeri di Malaysia kecuali di Melaka. • Tiada kajian yang spesifik terhadap masjid di negeri Kelantan sedangkan negeri tersebut merupakan negeri terawal yang mendirikan masjid. Kajian biasanya hanya akan melibatkan Masjid Kampung Laut dan Masjid Langgar sahaja memandangkan masjid tersebut memiliki nilai sejarah dan senibina yang tinggi. CADANGAN : <ul style="list-style-type: none"> • Cadangan kajian adalah untuk mengisi jurang yang wujud di antara kesemua faktor yang telah dinyatakan di atas iaitu dari segi : <ol style="list-style-type: none"> 1. Kajian terperinci terhadap masjid di negeri yang tertua dibina di Malaysia iaitu Negeri Kelantan 2. Mengkaji kategori masjid- masjid yang terdapat di Kelantan.
	2. Pengaruh Gaya Rupa Masjid <ul style="list-style-type: none"> • Klasifikasi masjid berdasarkan gaya rupa Pengaruh berdasarkan:- <ul style="list-style-type: none"> • zaman Rasulullah saw • perkembangan Islam di dunia • pengaruh Negara luar ke dalam negara • pengaruh nusantara dan tradisional • pengaruh perdagangan China dan India • pengaruh penjajahan • pengaruh selepas kemerdekaan (moden) 	<ul style="list-style-type: none"> • Abdul Halim Nasir (1984) • Abdul Ghafar Ahmad (1999) • Mohamad Tajuddin (2007) • Mizan Hitam dan Anuar Talib (2005) • Nangkula Utaberta <i>et al</i> (2011) • Mastor Surat (2012) 	
	3. Fungsi dan Konsep Masjid <ul style="list-style-type: none"> • Fungsi masjid • Rumah Ibadah • Pusat pembangunan • Komuniti • Konsep • Identiti tempat • Simbol Islam 	<ul style="list-style-type: none"> • Mohamad Tajuddin (2003) • Mastor Surat (2012) • Azizul Azli (2005) 	
	4. Elemen dan Susunan Ruang Atur Masjid <ul style="list-style-type: none"> • Elemen-elemen masjid • Minaret • Mimbar • Mihrab (<i>niche</i>) • Kubah • Susun atur ruang masjid 	<ul style="list-style-type: none"> • Mastor Surat <i>et al</i> (2011a) • Muhamad Tajuddin (2003) • Mizan Hitam dan Anuar Talib (2005) • Azizul Azli (2005) • Ziad Aazam (2007) • Mastor Surat <i>et al</i> (2011b) • Azizul Azli Ahmad <i>et al</i> (2012) 	

	<ul style="list-style-type: none"> • Ruang Solat • Tempat Wudhuk • Pintu Masuk Utama • Qiblat • Halaman (<i>Sahn</i>) dan Anjung (<i>Iwan</i>) 	<ul style="list-style-type: none"> • Utami <i>et al</i> (2013). 	
	<p>Mukaan Senibina Masjid</p> <ul style="list-style-type: none"> • Mukaan pada masjid Uthmaniah di zaman Sinan • Tipologi mukaan bangunan masjid di Indonesia 	<ul style="list-style-type: none"> • Jale Erzen (1986) • Ranggih Semeru (2013) • Siti Humairah dan Faizah Mastutie (2013) • Utami <i>et al</i> (2013). 	
Mukaan Senibina	<p>1. Mukaan Bangunan</p> <ul style="list-style-type: none"> • Rumah kedai • Bangunan awam • Bangunan bersejarah • Perumahan • Hotel • Restoran <p>2. Komponen Mukaan</p> <ul style="list-style-type: none"> • Definisi Mukaan • Fungsi Mukaan • Elemen mukaan • Komposisi mukaan • Rupa bentuk mukaan <p>3. Komposisi Mukaan</p> <ul style="list-style-type: none"> • Prinsip rekabentuk • Paksi • Simetri • Hierarki • Perulangan / Irama • Datum • Transformasi / Skala / Perkadaran 	<ul style="list-style-type: none"> • Ruslinda Karya (2012) • Amir Hossein Askari dan Kamariah Dola(2009) • Nangkula Utaberta <i>et al</i> (2012) • Salahaddin Yasin Baper dan Ahmad Sanusi Hassan (2011) • Dhanoe Iswanto Sukawi (2011) • Meta Riany <i>et al</i> (2013) • Siti Humairah dan Faizah Mastutie (2013) • Utami <i>et al</i> (2013) • Ruly Pujantara (2013) • Pipet Gayattri Sukarno <i>et al</i> (2014) • Nur Fuziah <i>et al</i> (2012) • Raden Mas Cahyo (2003) • Arthantya Dwi Kariszta <i>et al</i> (2008) • Denny Adrian (2013) • Syam Sahril (2008) • Ranggih Semeru (2013) • Bunga Indra Megawati <i>et al</i>(2011) • Utami <i>et al</i>(2014); Asyra Ramadanta (2012) • Asfahin Jalali <i>et al</i> (2013) • Ronald H.I Stindjak (2011) • Bachtiar Fauzy <i>et al</i> (2013) 	<p>ISU-ISU :</p> <ul style="list-style-type: none"> • Kajian yang dilakukan terhadap mukaan senibina biasanya melibatkan bangunan rumah kedai, bangunan awam, bangunan bersejarah, perumahan, hotel dan restoran • Sementara kajian ke atas mukaan masjid hanya melibatkan tiga kajian yang mana kajian kes terletak di luar dari negara. Kajian secara menyeluruh terhadap mukaan masjid di Malaysia masih belum dilakukan. • Kajian melibatkan elemen, komposisi dan rupa bentuk mukaan antara yang paling banyak dikaji <p>CADANGAN :</p> <ul style="list-style-type: none"> • Cadangan kajian adalah bagi mengisi jurang yang wujud di antara kesemua faktor yang telah dinyatakan di atas iaitu : <ol style="list-style-type: none"> 1. Kajian terhadap mukaan masjid dari segi elemen, komposisi dan rupa bentuk mukaan

1.3 Matlamat dan Objektif Kajian

Matlamat utama kajian ini adalah untuk mengkaji tentang perkembangan mukaam senibina masjid-masjid di Kelantan. Terdapat empat objektif kajian bagi memenuhi dan mencapai matlamat utama kajian iaitu :

- i. Untuk mengklasifikasikan gaya rupa senibina masjid-masjid di Kelantan mengikut tahun pembinaan
- ii. Untuk mengkaji komposisi elemen mukaam masjid kajian
- iii. Untuk mengenalpasti komponen mukaam yang terdapat pada masjid kajian
- iv. Untuk mengkaji perubahan terhadap mukaam masjid kajian sejak awal pembinaan hingga kini

1.4 Hipotesis Kajian

'Rekabentuk mukaam bangunan mempengaruhi perkembangan gaya rupa masjid'.

Hipotesis ini dinyatakan berdasarkan tanggapan penulis yang melihat kepada perkembangan gaya rupa setiap masjid kajian dipengaruhi oleh rekabentuk mukaam masjid dari segi komposisi dan komponen mukaam.

1.5 Persoalan Kajian

Merujuk kepada beberapa isu dalam latar belakang dan kenyataan masalah, terdapat beberapa persoalan yang dapat dibangkitkan iaitu :

- i. Apakah klasifikasi gaya rupa senibina masjid di Kelantan?
- ii. Bagaimana komposisi elemen mukaan pada masjid kajian?
- iii. Apakah komponen yang terdapat pada mukaan masjid kajian?
- iv. Apakah perubahan-perubahan yang telah berlaku pada mukaan masjid kajian sejak dari awal pembinaan?

1.6 Skop Kajian

Merujuk kepada kajian yang telah dilakukan sebelum ini, didapati terdapat jurang kajian terhadap senibina masjid di Malaysia. Kebanyakan kajian melihat kepada gaya rupa masjid secara am yang meliputi negeri-negeri tertentu di Malaysia. Walau bagaimanapun, kajian terperinci terhadap masjid-masjid di Kelantan belum pernah dilakukan secara menyeluruh.

Skop kajian kes melibatkan 15 buah masjid yang terdiri daripada enam buah masjid Bandar dan sembilan buah masjid Jajahan yang terletak di seluruh negeri Kelantan.

Pemilihan lokasi masjid di Kelantan adalah untuk mengaitkan dengan sejarah pembinaan masjid tertua di Malaysia yang terletak di negeri tersebut iaitu Masjid Kampung Laut. Pemilihan masjid-masjid di Kelantan ini adalah untuk mengenalpasti adakah terdapat perkembangan yang ketara pada reka bentuk mukaan masjid kajian sejak ia mula didirikan pada tahun 1870 hingga tahun 2008.

1.7 Kepentingan Kajian

Kajian terhadap muka senibina masjid-masjid di Kelantan adalah penting bagi mengenalpasti perkembangan gaya rupa berdasarkan komposisi dan komponen muka. Satu garis masa (*timeline*) pembinaan masjid berdasarkan tahun binaan masjid di Kelantan akan dilakukan bagi memberi kefahaman terhadap perkembangan muka masjid ini.

Kajian ini juga diharap dapat mengetengahkan idea baru kepada arkitek melalui penggunaan gaya rupa, komposisi dan komponen yang sesuai untuk rekabentuk muka masjid. Hal ini disebabkan arkitek atau pereka masjid kurang memberi perhatian kepada rekabentuk muka berbanding konsep dan susun atur ruang pada pelan lantai. Maka adalah menjadi harapan penulis moga kajian ini dapat memberi manfaat kepada arkitek, pereka, ahli akademik dan pelajar bagi memahami dan merekabentuk masjid-masjid di Malaysia.

1.8 Kajian Literatur

Penulisan tentang kajian literatur meliputi dua bab iaitu bab dua dan bab tiga. Bab dua akan menerangkan tentang kajian Islam dan senibina. Ia merangkumi sejarah kedatangan Islam di Tanah Melayu, sejarah senibina masjid, rekabentuk masjid, pendekatan gaya rupa, kategori masjid, komponen masjid, muka senibina, komposisi, komponen muka dan perubahan rupa bentuk.

Bab ketiga pula akan membincangkan mengenai sejarah tentang negeri Kelantan. Ia meliputi asal usul negeri Kelantan, sejarah kedatangan Islam ke Kelantan, sejarah kesultanan, sejarah penaklukan penjajah dan fakta geografi di Kelantan. Perincian bagi seluruh kajian yang dinyatakan akan dibentangkan di dalam bab kedua dan bab ketiga laporan penyelidikan.

1.9 Metodologi Kajian

Kaedah penyelidikan yang akan digunakan dalam kajian gaya rupa muksan masjid ini ialah kaedah kualitatif. Ia merangkumi kajian sejarah dan kajian kes di tapak kajian bagi masjid-masjid di Kelantan. Pengumpulan data dijalankan dengan empat kaedah iaitu dokumentasi, pemerhatian, fotografi dan temubual. Kaedah bagi analisis data pula dilakukan terhadap klasifikasi gaya rupa muksan mengikut tahun pembinaan, komposisi muksan, komponen muksan dan perubahan muksan masjid.

1.10 Kekangan Kajian

Sepanjang kajian dijalankan, terdapat beberapa kekangan kajian yang perlu dilalui oleh penulis. Antara kekangan tersebut ialah :

- i. mendapatkan lukisan bangunan asal masjid. Hal ini kerana pihak Majlis Agama Islam dan Adat Istiadat Kelantan Melayu Kelantan (MAIK) yang menyelia masjid-masjid di Kelantan tidak memiliki simpanan yang sistematik di dalam arkib organisasi mereka
- ii. ketiadaan dokumentasi tentang masjid asal ataupun masjid tambahan di bahagian pejabat masjid kajian
- iii. mengenalpasti rekabentuk asal masjid kerana tidak memperolehi sebahagian lukisan bangunan sejak dari awal pembinaan
- iv. merakam imej fotografi pada mana-mana bahagian komponen muksan disebabkan faktor skala, ketinggian, kedudukan dan jarak masjid di dalam tapak yang berdekatan dengan pagar sempadan.

1.11 Kesimpulan Pengenalan Kajian

Rekabentuk masjid dengan gaya rupa tradisional amat terkenal pada Masjid Kampung Laut yang terletak di Kelantan. Walau bagaimanapun, perkembangan masjid-masjid di negeri tersebut tidak dikenalpasti memandangkan tiada kajian lanjutan yang terperinci dilakukan. Oleh yang demikian, penyelidikan ini dijalankan bagi mengkaji perkembangan muka senibina masjid-masjid di Kelantan. Analisis dilakukan pada klasifikasi gaya rupa muka, komposisi muka, komponen muka dan perubahan pada muka masjid. Hasil daripada kajian ini akan digunakan untuk memahami dengan lebih mendalam tentang kategori gaya rupa muka masjid melalui komposisi dan komponen muka. Selain itu, ia juga dijadikan sebagai rujukan kepada pereka, ahli akademik, sejarawan dan juga pelajar bagi kajian terhadap senibina masjid di Kelantan.

Senarai Rujukan

- Abdul Ghafar Ahmad (1999). The Architectural Styles Of Mosques in Malaysia: From Vernacular to Modern Structures. *Symposium on Mosque Architecture: The Historic and Urban Development's of Mosque Architecture, King Saud University, Riyadh, Saudi Arabia.* 147-163.
- Abdul Halim Nasir (1984). *Masjid-masjid di Semenanjung Malaysia.* Berita Publishing.
- Abdullah Ishak (1990). *Islam di Nusantara : Khususnya Di Tanah Melayu.* Badan Dakwah dan Kebajikan Islam Malaysia.
- Abd Rahman al Ahmadi (1989). *Islam : Dalam Sejarah Asia Tenggara Tradisional.* Pulau Pinang. Universiti Sains Malaysia
- Abdul Rahman Al-Ahmadi (1978). *Sejarah Masjid Kampung Laut.* Kementerian Kebudayaan Belia dan Sukan Malaysia. Kuala Lumpur.
- Afsin Jalali, Nangkula Utaberta, Adi Irfan (2013). The Effect of Architectural and Urban Elements On City Image in Lahijan ' s Historical Area , Iran. *Journal Design + Built, UKM.* Volume 6, 1–12. Universiti Kebangsaan Malaysia.
- Ahmad Fawzi Mohd Basri, Mohd Fo'ad Sakdan, Azami Man (2009). *Buku Teks Sejarah Tingkatan 1.*Malaysia. Dewan Bahasa dan Pustaka & Kementerian Pendidikan Malaysia
- Ahmad Rupaai Mamat (1984). *Sekolah Menengah Agama dan Perkembangannya.* Jabatan Pengajian Arab dan Tamadun Islam, Universiti Kebangsaan Malaysia (UKM).
- Ajmain @ Jimaain Safar (2008). *Pengurusan Berkualiti Memacu Kecemerlangan Pengurusan Masjid.* Malaysia. Penerbit Universiti Teknologi Malaysia.
- Alias Muhammad (1975). Kelantan Politik dan Dilema Pembangunan. *Utusan Melayu.*
- Alice Sabrina Ismail (2008). *The Influence of Islamic Political Ideology on The Design of State Mosque in West Malaysia (1957-2003).* Doctor of Philosophy (Architecture). University of Technology Brisbrane, Australia.
- Amir Hossein Askari,(2009). *Public Evaluation Of Historical Building Facades In The Vicinity Of Dataran Merdeka, Kuala Lumpur.* Degree of Master of Science. Universiti Putra Malaysia. Serdang.

- Amir Hossein Askari dan Kamariah Binti Dola (2009). Influence of Building Façade Visual Elements on Its Historical Image: Case of Kuala Lumpur City, Malaysia. *Journal of Design and Built Environment*. Vol.5 (December 2009), 49–59.
- Arthantya Dwi Kariszta, Galih Widjil Pangarsa, Antariksa (2008). Tipologi Façade Rumah Tinggal Kolonial Belanda Di Kayutangan – Malang. *Arsitektur E-Journal*. Volume 1 (No.2). 64-76
- Asyra Ramadanta (2010). *Kajian Tipologi Dalam Pembentukan Karakter Visual Dan Struktur Kawasan (Studi Kasus: Kawasan Ijen, Malang)*. SMARTek.
- Augustinus Madyana Putra, 2011 .Karakteristik Facade Bangunan Dalem Di Sisi Utara Jalan Mondorokan, Kotagede, Yogyakarta. *Jurnal Arsitektur KOMPOSISI*, Volume 9. No.2, Oktober 2011
- Azizul Azli Ahmad (2005). Senibina Masjid - Antara Fungsi Dengan Symbolisme. *Utusan Malaysia*. <http://www.utusan.com.my>
- Azizul Azli, Aizan Ali @ Mat Zin, Ezrin Arbi (2012). Wacana Dan Teori Rekabentuk Menara Masjid Di Nusantara. *Jurnal Al-Tamaddun*. Bil. 7(2), 77–88.
- Bachtiar Fauzy, Purnama Salura dan Agnes Kurnia (2013). Sintesis Langgam Arsitektur Kolonial Pada Gedung Restoran ‘Hallo Surabaya’ Di Surabaya. Universitas Katolik Parahyangan.
- Bunga Indra Megawati, Antariksa, Noviani Suryasari (2011). Tipologi Fasade Bangunan Kolonial Di Koridor Jalan Letnan Jenderal Soeprato Kota Semarang. *Arsitektur E-Journal*, Volume 4 (No.3).
- C. M. Harris (Ed) (2006). *Dictionary of Architecture & Construction* (Fourth Edition). The McGra-Hill Companies.
- D.K Ching (1979) *Architecture : Form Space and Order*. New York, USA. Van Nostrand Reinhold Compony.
- D.K Ching (2001) *Building Construction Illustrated* (5th Edition). USA. Wiley
- D.K Ching (2008). *Architecture : Form Space and Order*. New York, USA. Van Nostrand Reinhold Compony.
- Hamdan Arifin (1992). *Penggunaan Dekorasi Senibina Islam Dalam Senibina Masjid di Malaysia*. Universiti Teknologi MARA, Selangor.

- Ho Kah Chun, Ahmad Sanusi Hassan Dan Norizal M. Noordin (2005). An Influence Of Colonial Architecture To Building Styles And Motifs In Colonial Cities In Malaysia. 8th *International Conference of The Asia Planning Schools Association*. Pulau Pinang, 1-14.
- H. Conway dan R Roenisch, R (1994). *Understanding Architecture*. Routledge, London and New York.
- (Ismail Seregeldin, 1990). Contemporary Expression of Islam in Building : The Religion and Secular. *Aga Khan Awards for Architecture International Conference*. 15-19 Oktober 1990. Jakarta dan Yogyakarta.
- Jabatan Kemajuan Islam Malaysia (2004). *Masjid Wadah Kepimpinan Negara (Pengalaman Malaysia)*. 1-24
- Jabatan Perangkaan Malaysia (2010). Laporan Kiraan Permulaan (Banci Penduduk dan Perumahan Malaysia).
- J. Erzen (1986). Stylistic Evolution Of Ottoman Mosque Facades In Sinan's Era. *O.D.T.U Mimarhk Faklutesi Desgisi*. Volume 7 (Nom. 2).
- Kamarul Afizi Kosman dan Nik Lukman Nik Ibrahim. (2007). Identiti Seni Bina Malaysia : Masalah dan Penyelesaiannya. *Sari*, 25.2007, 279–290.
- Kamarul Azmi Jasmi (2007). Pendidikan Wuduk Mazhad al-Shafii. *Penerbit Universiti Teknologi Malaysia*.
- Kamus Dewan Edisi Keempat (2005). Hajah Noresah Baharom (Ed). Kuala Lumpur. Dewan Bahasa dan Pustaka
- Khoo Kay Kim (1980). Tamadun Islam di Malaysia. *Persatuan Sejarah Malaysia*.
- Kosmo (2010). Tentera Jepun Kena ‘Dera’. *Rencana Kosmo*. Retrieved 25 Ogos 2015. <http://www.kosmo.com.my/kosmo/content>
- Latifah Hamzah (2010). *Ziarah Masjid di Malaysia*. Malaysia. Jabatan Kemajuan Islam Malaysia.
- Majlis Agama Islam dan Adat Istiadat Melayu Kelantan (2015). *Masjid-masjid Di Kelantan, Malaysia*. Malaysia. Majlis Agama Islam dan Adat Istiadat Melayu Kelantan
- Makhmud Syafe’I M. Ag (tt). *Masjid dalam Perspektif Sejarah dan Hukum Islam*. *Makallah*. Harian Republika. *Unpublished*

- Marsiti Ahmad, Wan Rohayu Wan Abd. Ghani, Yyuri Muji, Mohd Sapwan Abd.Latiff, Muhd Nasir Awang (1977) [Lukisan Terukur Masjid Langgar, Kota Bharu Kelantan]. Pusat Kajian Alam Bina Dunia Melayu (KALAM). Universiti Teknologi Malaysia.
- Mastor Surat, Mohamad Tajuddin Mohamad Rasdi, A.R. Musa, Nangkula Utaberta, M.M. Tahir (2011). Salah Tanggapan Terhadap Kubah Pada Senibina Masjid: Pengaruh Pengisian Sejarah Dalam Hasrat Rekabentuk Masjid. *Universiti Kebangsaan Malaysia, Selangor*.
- Mastor Surat, N.A.G. Abdullah, Ismar.M.S. Usman, N.M. Tawil, A.H Ismail (2011). Kajian Dan Analisis Terhadap Asas Dan Akar Rekabentuk Masjid-Masjid Warisan Di Alam Melayu. *Universiti Kebangsaan Malaysia, Selangor*
- Mastor Surat (2012). Gagasan Masjid (Concept of Mosque). <http://www.ifolio.ukm.my/user/7014/mastor-bin-surat/folio/501/gagasan-masjid-concept-of-mosque>
- Mastor Surat (2012). Percangahan Dalam Seni Bina Masjid (Crisis of Mosque Architecture). [http://www.ifolio.ukm.my/user/7014/mastor-bin-surat/folio/503/ percangahan-dalam-seni-bina-masjid-crisis-of-mosque-architecture](http://www.ifolio.ukm.my/user/7014/mastor-bin-surat/folio/503/percangahan-dalam-seni-bina-masjid-crisis-of-mosque-architecture)
- Mastor Surat (2012). Lunas Seni Bina Masjid / Islam. <http://www.ifolio.ukm.my/user/7014/mastor-bin-surat/folio/504/lunas-seni-bina-masjid-islam-principles-of-mosque-islamic-architecture>
- Mastor Surat (2012). Masjid Warisan Alam Melayu (Traditional Mosque of The Malay World). [http://www.ifolio.ukm.my/user/7014/mastor-bin-surat/folio/505/ masjid-warisan-alam-melayu-traditional-mosque-of-the-malay-world](http://www.ifolio.ukm.my/user/7014/mastor-bin-surat/folio/505/masjid-warisan-alam-melayu-traditional-mosque-of-the-malay-world)
- Meta Riany, Irfan Afriandi, Hafiz R.H.A.F.P, Faliq Gharizi (2013). Kajian Ekspresi Bangunan Eiger Adventure Store Jl. Sumatera Bandung Ditinjau Dari Eksterior Dan Interior Bangunan. *Jurnal Reka Karsa. Jurnal Online Institut Teknologi Nasional*. Volume 1 (No.2).
- Mizan Hitam dan Anuar Talib (2005). The Malaysian Mosque : Evolution, Elements and Meaning. *Built Environment Journal*. Volume 2 (No.1).
- Mohd Jamil Mukmin (2004). *Melaka : Pusat Penyebaran Islam di Nusantara*. Unique Communications Sdn. Bhd.

- Mohamad Tajuddin Mohamad Rasdi (2003). Rekabentuk Masjid Sebagai Pusat Pembangunan Komuniti Dari Perspektif As Sunnah Dan Senibina Organik Wright. *Universiti Teknologi Malaysia, Johor*.
- Mohamad Tajuddin Mohamad Rasdi (2007). Pemikiran Dan Ide Senibina Islam Di Malaysia Pada Era Moden (1950-2000). *Universiti Teknologi Malaysia, Johor*.
- Mohamad Tajuddin Mohamad Rasdi (2007). Mosque Architecture in Malaysia: Classification of Styles and Possible Influence. *Journal Alam Bina*. 1-37.
- Mohamad Tajuddin Mohamad Rasdi, Nangkula Utaberta (2013). *Pemikiran Senibina Islam Moden di Dunia dan Malaysia*. Malaysia. Penerbit Universiti Teknologi Malaysia.
- Mohd Sabrizaa Rashid dan Azizul Azli Ahmad (2008). The Forms and Symbolism of Mimbar Architecture in The Malays World. *International Forum on Islamic Architecture and Design, University of Sharjah, UAE*.
- Mohd Ismail Mustari dan Kamarul Azmi Jasmi (2008). Pengurusan Berkualiti Memacu Kecemerlangan Pengurusan Masjid. *Penerbit Universiti Teknologi Malaysia*.
- Muhammad Mustaqim Mohd Zarif (2011). Satu Milenium Islam di Nusantara : Tinjauan Sosio- Sejarah. *Konvensyen Wasatiyyah*. Universiti Sains Islam Malaysia (USIM). 1-19.
- Nangkula Utaberta (2007). Seni Bina Masjid Tradisional Indonesia : Kajian Sejarah, Teori dan Morfologi Fizikal. *Jurnal Alam Bina, Fakulti Alam Bina, UTM*.
- Nangkula Utaberta, Hafsah Othman Dan Mastor Surat (2010). Dokumentasi, Analisis Dan Penggunaan Hadith: Satu Penilaian Keatas Rekabentuk Masjid Moden Di Malaysia. *Journal Of Building Performance*. Vol. 1. Isu 1. 29-56
- Nik Hassan Shuhaimi Bin Nik Abdul Rahman, Muhd. Yusof Bin Ibrahim, Muhammad Bukhari Bin Ahmad, Rosnanaini Binti Sulaiman (2010). . Buku Teks Sejarah
- Nur Haziqah Muhamad Hanafiah (2010). Seni Bina Islam. *Fakulti Pengajian Islam, Universiti Kebangsaan Malaysia (UKM)*.
- Malaysia (2009). *Perlembagaan Persekutuan*. P.U (A) 164/2009
- Qurtubi dan Hari Purnomo (2013). *Rancangan Tempat Wudhu Duduk Ergonomis*. Fakultas Teknologi Industri, Universitas Islam Indonesia
- Rob Krier (1988). Architectural Composition. *Academy Editions*

- Ra'alah Mohamad (2002). *The Documentation On The Architectural Features Of Five Oldest Mosque In Melaka Built In 18th Century*. Master of Architecture. University Of Sheffield, UK.
- Ranggih Semeru (2013). Analisis Bentuk Fasade dan Tata Ruang Masjid Agung Tuban. *Penulisan Ilmiah, Universitas Gunadarma*.
- Rogayah A. Hamid dan Maryam Salim (2006). Bahagian Kesusasteraan Melayu Tradisional. *Dewan Bahasa dan Pustaka*
- Roziya Abu, Azree Ahmad, Asmadi Mohammed Ghazali, Ahmad Zaharuddin Sani Ahmad Sabri (2008). Perpustakaan Dalam Masjid Satu Tinjauan. *Penerbit Universiti Teknologi Malaysia*
- Ruslan Zainuddin, Mohd.Mahadee Ismail, Zaini Othman (2007). Kenegaraan Malaysia. *Oxford Fajar*:
- Ruslinda Karya (2012). *Kajian Fasad Bangunan Rumah Kedai Di Bandar Kangar Sebagai Satu Pendekatan Pemuliharaan Bangunan*. Prosiding Politeknik Sultan Abdul Halim Mu'adzam Shah, Kedah.
- Ruly Pujantara (2013). Karakteristik Fasade Bangunan Peninggalan Kolonialisme Dan Sebaran Spasialnya Di Kota Makassar. *Jurnal Forum Bangunan*. Vol. 11 No.2
- Sa'ad Shukri Hj Musa (1971). Detik detik Sejarah Kelantan. *Pustaka Aman Press*.
- Saiful Anwar Al Batawy (2012 – *Rahasia Kedahsyatan Air Wudhu*. Indonesia. Kunci Iman.
- Siti Humairah Dan Faizah Mastutie (2013). Tipologi Fasad Bangunan Masjid Di Indonesia. *Media Matrasain*. Vol 10 (No 2). 52-62
- Suhana Johar, Abdul.Ghafar Ahmad, Adi Irfan Che Ani, Norngainy Tawil, N.A.G. Abdullah (2011). Analisa Kajian Lapangan ke atas Kecacatan Pada Bangunan Masjid Lama di Malaysia. *Universiti Kebangsaan Malaysia, Selangor*.
- Syam Sahril (2008). *Eskpos Struktur Pada Fasad Bangunan Dengan Studi Kasus Karya Arsitek Santiago Calatrava*. Sarjana Teknik Arsitektur. Universitas Indonesia.
- Tan Boon Tong (2000). *Teknologi Binaan Bangunan* (Edisi Empat). Malaysia. Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Utami, Ilmam Thonthowi, Sri Wahyuni, Luqman Nulhakim (2013). Penerapan Konsep Islam Pada Perancangan Masjid Salman ITB Bandung. *Jurnal Reka Karsa. Jurnal Institut Teknologi Nasional*. No.2 | Vol.01. 1-11.

- Utami, Indra Firmansyah Akbar, Prita Novia Haerani, Rizky Despriansyah (2013). Kajian Bentuk Dan Fasade Hotel Hilton Bandung. *Journal Reka Karsa*. Volume 1 (No.1).
- Utami, Mario Wibowo, Abdul Jabbar Faruk (2014). Kajian Bentuk dan Fasad Hotel Gino Feruci Bandung
- (Utusan, 2001, 5 Mac). Menilai Fungsi 3M Masjid. *Utusan*. 1 September 2015. http://ww1.utusan.com.my/utusan/info.asp?y=2001&dt=0305&pub=Utusan_Malaysia&sec=Rencana&pg=re_03.htm
- Wan Hussien Azmi (1980). Isu Dakwah di Malaysia. *Sincere Press*.
- W. Faulkner (1972). *Architecture and Colour*. PublishedPage.com
- Zahar Atan, Ramon Nuruddin, Rohaizan Ahmad dan Soehardi Nordin (1976). [Lukisan Terukur Masjid Kampung Laut, Kelantan]. Pusat Kajian Alam Bina Dunia Melayu. Universiti Teknologi Malaysia.
- Zakiah Hanum, 1989 . Asal usul negeri-negeri di Malaysia. *Times Books International*.
- Ziad Aazam (2007). The Social Logic Of The Mosque: A Study In Building Typology. *Proceedings, 6th International Space Syntax Symposium*. 2007. Istanbul, 058(1)- 058(17).